

Kirkeforfatningsspørgsmålet 1848-1901

Af Steen Skovgaard Andersen

Den væsentligste debat om forholdet mellem stat og kirke foregik i årene fra 1848 til 1864, hvor de fleste gejstlige også ønskede en vis forfatningsmæssig selvstændighed for kirken. Men gejstlighedens uenighed om udformningen af en kirkeforfatning samt den ustabile politiske situation med hyppige regeringsskift, uroen i hertugdømmerne og bondevennernes antikirkelige holdning forhalede gennemførelsen af en forfatning og førte i stedet til, at de nationalliberale regeringer begyndte at løse påtrængende kirkelige problemer ved legislative og administrative foranstaltninger.

Efter krigsnederlaget i 1864 ændredes den indenrigspolitiske situation, og i perioden fra 1875 til 1901 regerede godsejerne. Venstres kamp for parlamentarismen hindrede alle kirkelige lovgivningsinitiativer, hvorfor regeringen i 1883 nedsatte det kirkelige råd, som frem til systemskiftet uden større resultater drøftede forskellige kirkelige problemer. Efterhånden mindskedes også gejstlighedens interesse for forfatningsspørgsmålet, og da der ikke i rigsdagen var flertal for at bryde forbindelsen mellem stat og kirke, strandede alle forsøg på at tilvejebringe en kirkeforfatning.

D. G. Monrad og kirkeforfatningsspørgsmålet

Med udnævnelsen den 22. marts 1848 af et nyt ministerium sammensat af repræsentanter for både det gamle styre og mænd fra den nationalliberale bevægelse ophørte det enevældige styre. Ministeriets vigtigste opgave blev at bekæmpe oprøret i hertugdømmerne og forberede valget til den grundlovgivende forsamling.

Blandt ministeriets markante personligheder var teologen D. G. Monrad, der som kultusminister fik ansvaret for kirke- og undervisningsvæsenet. I begyndelsen af 1840'erne havde Monrad som udgiver af skrifterne *Politiske Flyveblade* og medredaktør af *Fædrelandet* ivrigt deltaget i den kirkelige debat. Han havde således i flere artikler understreget nødvendigheden af, at man foretog en omorganisation af den kirkelige styrelse, og »hans højeste Ønske var en kirkelig Forfatning for den danske Kirke«. ¹

Monrads iver for at virkeliggøre sit ønske om en kirkeforfatning viste sig hurtigt. Allerede på statsrådsmødet den 7. april 1848 meddelte Monrad, at han ville foretage en betydelig ændring af ministeriets myndighedsområder, »idet han navnlig vilde give Kirken en Synodal-

Forfatning«. ² Og kun en måned senere udsendte Monrad et cirkulære til biskopperne, hvori det understregedes, at de politiske reformer også ville få »gennemgribende Indflydelse paa den danske Folke-Kirke«, og at det derfor måtte blive regeringens opgave at gennemføre de samme grundsætninger i kirken som i staten. Men en endelig ordning af kirkens forhold skulle først gennemføres, når den havde haft mulighed for at udtale sig, hvilket kunne ske på en synode bestående af såvel gejstlige som verdslige medlemmer. Synoden skulle drøfte kirkens fremtidige forhold til staten samt en nyordning af dens forfatning og organisation, men skulle kun være rådgivende. ³

Cirkulæret blev ivrigt diskuteret på de gejstlige konventer, hvor især spørgsmålet om tidspunktet for synodens afholdelse kom i fokus. Usikkerheden om dette spørgsmål var også baggrunden for en henvendelse til kultusministeriet fra Københavns præstekonvent, der i et andragende anmodede om, at synoden sammenkaldtes før rigsforsamlingen. Konventet havde nemlig ikke tillid til, at rigsforsamlingen kunne afgøre det indviklede spørgsmål om forholdet mellem stat og kirke, og mente derfor synoden navnlig skulle behandle dette spørgsmål, eftersom den hidtidige forbindelse mellem kirke og stat ikke kunne bestå uforandret. ⁴

I et fortroligt svar til Sjællands biskop J. P. Mynster og professor i teologi H. N. Clausen fastslog Monrad, at spørgsmålet om synodens afholdelse først skulle forelægges rigsforsamlingen, da kongen ikke ensidigt kunne tage beslutning herom. Desuden kunne Monrad heller ikke andrage om statsrådsbehandling, så længe gejstlighedens erklæringer om cirkulæret endnu ikke var indløbet. Synodens indkaldelse måtte derfor udsættes, hvorfor han opfordrede gejstligheden til på konventerne og i pressen at skabe forståelse for og tilslutning til en kirkeforfatning. ⁵

Med dette svar var Monrad på tilbagetog i spørgsmålet om tidspunktet for synodens afholdelse, som han ellers havde ønsket indkaldt før rigsforsamlingen, »i hvert Fald inden Grundloven vedtoges«. Nu skulle synodens afholdelse imidlertid udskydes indtil rigsforsamlingens forhandlinger var afsluttet, og dermed ville synodens opgave blive indskrænket til kun at afgive en betænkning om kirkens forfatning på grundlag af de bestemmelser, grundloven måtte komme til at indeholde om forholdet mellem stat og kirke. Baggrunden for Monrads ændrede holdning var, at hans forslag om en kirkeforfatning og synode var stødt på modstand i statsrådet og blandt flere nationalliberale politikere, der mente at kirkens organisationsforhold udelukkende skulle ordnes af rigsdagen. En af modstanderne var krigsminister Tscherning,

som både i statsrådet og senere i rigsforsamlingen ihærdigt modarbejdede, at en synode fik konstitutionel betydning, fordi det ville begrænse rigsdagens lovgivende myndighed. Men politiske modsætninger mellem Monrad og flere konservative ministre, som ikke kunne støtte hans krav om almindelig valgret, havde også svækket hans position i regeringen og hindrede ham dermed i at gennemføre sine kirkepolitiske ideer.

Medvirkende til Monrads holdningsskift var desuden, at kultusministeriet kun havde modtaget få reaktioner på cirkulæret af 9. maj. Men efterhånden indløb svarene, der viste stor tilslutning til at kirkens selvstændighed burde sikres ved en repræsentativ forfatning. En næsten enig gejstlighed støttede også Monrads forslag om afholdelse af en synode, som de ønskede indkaldt hurtigst muligt. Et flertal mente endvidere, at synoden skulle behandle kirkens forhold til staten, men dog under forudsætning af at forbindelsen blev opretholdt.⁶

Monrad arbejdede videre med kirkeforfatningsspørgsmålet, og den 7. oktober udsendte han et nyt cirkulære til biskopperne og det teologiske fakultet. Heri fremførte han sine synspunkter om kirkens repræsentation og udbad sig deres erklæring herom. Monrad foreslog, at der hvert femte år skulle holdes en rådgivende synode, som skulle afgive betænkning om regeringsforslag og have ret til at fremsætte forslag om kirkelige forhold. De enkelte stifter skulle repræsenteres ved de årlige landemoder, som foruden de sædvanlige medlemmer kunne forøges med nogle verdslige medlemmer. Landemoderne skulle behandle de samme sager som hidtil, men også have en vis kontrol med gejstligheden og desuden vælge provsterne. Der skulle endvidere forordnes provstikonventer, hvis karakter af frivillige sammenkomster helst skulle bevares. Endelig fandt Monrad det ønskeligt, om der i hver menighed kunne vælges medhjælpere eller menighedsældste.⁷

I fuld overensstemmelse med Monrads tidligere udtalelser indeholdt cirkulæret forslag om en synodalforfatning, hvor den kirkelige repræsentation skulle organiseres fra oven og nedefter. Udover at gennemføre tidens forfatningsmæssige ideer, der skulle virkeliggøres gennem allerede eksisterende institutioner som landemoderne, blev også gamle kirkeretlige bestemmelser om konventer, provstevalg og menighedsældste genoplivet. Men der var ikke tale om en fuldstændig synodalforfatning, idet synoden kun skulle være rådgivende. For Monrad vidste, at regeringen hverken ville acceptere, at synoden fik lovgivende magt eller forslag, som gav kirken politisk indflydelse.

Kultusministeriet havde kun modtaget få svar på cirkulæret, da Monrad den 15. november 1848 trådte ud af regeringen på grund af uenighed om Slesvigpolitikken. Hans efterfølger J. N. Madvig ønskede også

en afklaring af de kirkelige forhold, og derfor fortsatte ministeriets embedsmænd arbejdet med kirkeforfatningssagen. Selvom Madvig støttede Monrads forslag om en synode, ville han dog først sammenkalde denne, når rigsdagen havde været samlet. Regeringens optagethed af problemerne i Slesvig fik imidlertid Madvig til at udsætte indkaldelsen af en synode. Denne udsættelse betød, at det tidspunkt – hvor store dele af gejstligheden ikke alene var stærkt optaget af kirkeforfatningsspørgsmålet, men også var positivt stemt for sammenkaldelsen af en kirkeforsamling – blev forpasset.⁸

Debatten om kirkeforfatningsspørgsmålet

Blandt gejstligheden var der stærkt delte meninger om de forslag, som cirkulæret af 7. oktober indeholdt. Både det teologiske fakultet og et flertal af provsterne støttede forslaget om en synode, hvorimod biskopperne fra Ålborg, Århus og Als-Ærø stifter var imod. En af modstanderne, biskop Brammer i Århus, mente, hverken gejstligheden eller folket var beredte til en sådan synode. Desuden var det heller ikke nogen selvfølge, at det danske folk fik en konstitutionel kirkeforfatning, fordi det havde fået en konstitutionel statsforfatning. Der var også stor forskel på svarene vedrørende synodens sammensætning og valgene til den, idet provsterne og det teologiske fakultet var betydelig mere demokratisk indstillede end biskopperne, som var imod at synoden skulle bestå af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer. Med hensyn til synodens myndighed, tilsluttede flertallet af biskopperne og halvdelen af provsterne sig Monrads forslag om rådgivende myndighed, mens resten af provsterne og det teologiske fakultet ønskede, at synoden skulle have lovgivende myndighed i rent kirkelige sager.

Med få undtagelser støttede både biskopperne og provsterne forslaget om, at de enkelte stifter skulle repræsenteres ved årlige landemoder. Dog havde provsterne igen en mere demokratisk holdning i spørgsmålet om landemodernes sammensætning end biskopperne. Derimod afviste både biskopperne og provsterne, at landemodet skulle have kontrol med præsterne og deres embedsførelse. Forslaget om forordning af konventer fik ligeledes en blandet modtagelse, idet der blandt biskopperne og provsterne var næsten lige mange for forordning og for frivillighed, mens det teologiske fakultet mente, konventer ikke kunne indordnes som et led i den kirkelige forvaltning. Monrads forslag om at indføre medhjælpere eller menighedsældste fik støtte fra både biskopper og provster, hvorimod det teologiske fakultet i stedet foreslog oprettelse af et kirke- eller menighedsråd i hvert pastorat, som skulle udgøre det væsentligste led i kirkens organisation.⁹

Denne uenighed om kirkeforfatningsspørgsmålet havde også kendetegnet den debat, som var begyndt allerede inden Monrad udsendte sit første cirkulære. Næsten udelukkende gejstlige deltog i debatten, mens den menige befolkning og pressen kun sjældent kommenterede kirkens forhold eller selve kirkeforfatningsspørgsmålet. Gejstligheden fremførte deres synspunkter i pjecer samt i kirkelige og teologiske tidsskrifter, og indlæggene indeholdt meget afvigende opfattelser og ønsker. Der var således gejstlige, som ønskede en fuldstændig adskillelse mellem stat og kirke, og derfor forlangte de, at kirken fik sin helt egen bestyrelse og repræsentation, egne finanser og domstole. Kirkesamfundet skulle efter deres opfattelse repræsenteres af tre led: hvert pastorat af et menighedsråd, hvert stift af et landemode bestående af alle stiftets provster, og hele kongeriget af en kirkeforsamling, der skulle bestå af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer. De betonedes ligesom præsten Jens Paludan Müller også stærkt, at det var »Folkeviljen, der maa have det afgørende Ord ved Bestemmelsen af Forholdet mellem Kirke og Stat«. ¹⁰

Blandt gejstligheden var der også en del, der ønskede statskirken bevaret, og som advarede imod at ændre de bestående kirkeforhold. Men blandt dem, som gik ind for bevarelsen af den statskirkelige basis, mente flere dog, at båndet mellem stat og kirke burde løsnes ganske betydeligt, blandt andet ved en klar adskillelse mellem den kirkelige og borgerlige magt. ¹¹ Selvom der var stor uenighed om kirkeforfatningsspørgsmålet, ønskede et flertal alligevel en vis forfatningsmæssig selvstændighed for »den hidtidige evangelisk-lutherske Kirke, ... hvad enten man vilde betegne den som Statskirke eller Folkekirke«. ¹²

Efter grundlovsudkastets offentliggørelse kom kirkeforfatningsdebatten hurtig til at dreje sig om udkastets paragraffer vedrørende kirke og religion. Grundlovsudkastet blev også indgående drøftet på de møder, som Københavns præstekonvent holdt i efteråret 1848, og hvor de præster – der var rigsdagsmænd – deltog. Allerede på det indledende møde fastslog Sjællands stiftsprovst E. Tryde, at det endelige mål måtte være en fuldstændig adskillelse mellem stat og kirke, mens H. N. Clausen nok ønskede en kirkeforfatning, men ligesom teologiprofessor H. L. Martensen holdt på, at »man ikke paa bar Bund skulde danne en Kirke; man skulde arbejde paa det bestaaende«. Tryde forlangte også en klarere bestemmelse af begrebet »folkekirke«, for »uden dette gives Kirken lovligen aldeles i Kultusministerens Vold«. ¹³

Residerende kapellan ved Vor Frue kirke P. C. Rothe foreslog en tilføjelse til udkastet om, at »Kirkens Forfatning ordnes ved en særskilt

Lov efter Betænkning af en den lutherske Kirke repræsenterende Synode«. Forslaget fik støtte fra Tryde og Martensen, mens professor i kirkehistorie C. T. Engelstoft ønskede en synodalforfatning grundlovsfæstet. Da der imidlertid var modstand mod, at kirken fik en forfatning som staten, vedtog konventet at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov efter forslag fra en synode.¹⁴

Udkastets uklare bestemmelser om forholdet mellem stat og kirke blev ivrigt debatteret, da adskillige mente, der var skabt usikkerhed om kirkens ejendomsret. Alligevel vedtog konventet ikke at kræve en paragraf om dette punkt optaget i grundloven, fordi professor Kolderup-Rosenvinge i et responsum konkluderede, at hvis grundloven bestemte, »at den evangeliske-lutherske Kirke »som Folkekirke« understøttes eller »opretholdes«, da involverer dette Udtryk alt den fornødne og for Tiden ene ønskelige Garanti«.¹⁵

Konventet godkendte på sit sidste møde et forslag om at samle alle de kirkelige paragraffer i et særligt afsnit, der samtidig skulle indeholde konventets forslag til nye bestemmelser. C. T. Engelstoft udarbejdede herefter et andragende til rigsforsamlingen, som i en vis grad også tog hensyn til konventets ønsker.¹⁶

Den grundlovgivende rigsforsamling og kirkeparagrafferne

Det grundlovsudkast, som den grundlovgivende rigsforsamling fik forelagt den 24. oktober 1848, indeholdt på det kirkelige område 5 paragraffer:

- § 2. Den evangelisk-lutherske kirke er, som den, hvori den overvejende del af befolkningen befinder sig, at anse som den danske folkekirke og nyder, som sådan, understøttelse af staten.
- § 6. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske kirke.
- § 64. Ingen kan på grund af sin trosbekendelse berøves den fulde adgang til borgerlige og politiske rettigheder.
- § 65. Borgerne have ret til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, dem tykkes, dog at intet foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden.
- § 66. Ingen er pligtig at yde personlige bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen. Den, som ikke vil svare den til den lutherske kirke lovbefalde afgift enten til denne eller til et andet anerkendt kirkeligt samfund i landet, betaler samme til skolevæsenet.

Efter en foreløbig diskussion videregav rigsforsamlingen grundlovsud-

kastet til en komite, som den 3. januar 1849 nåede til behandlingen af kirkeparagrafferne.¹⁷ Komiteens forhandlinger blev langvarige, fordi den ikke alene foretog en række sproglige og redaktionelle ændringer i udkastet, men også drøftede flere indkomne forslag. Enkelte af disse forslag blev sammen med komiteens egne tilføjelser indarbejdet i grundlovsudkastet, der efterhånden indeholdt flere nye paragraffer. Blandt andet imødekom komiteen ønsket fra Københavns præstekonvent om, at kirkens fremtidige forfatning skulle ordnes ved lov, efter at betænkning var afgivet af et af kongen anordnet kirkemøde. Komiteens eget forslag om en dissenterlov og en bestemmelse om, at de til kirkevæsenet henlagte eller skænkede ejendomme og midler ikke kunne anvendes til noget fremmed øjemed, blev ligeledes indføjet i udkastet, der også indeholdt en mindretalsindstilling om sognebåndsløsning.¹⁸

Regeringen godkendte grundlovskomiteens foreslåede paragraffer om de kirkelige og religiøse forhold, selvom flere ministre ikke brød sig om begrebet folkekirke og mente, at staten burde have rådighed og over kirkens midler. Grundlovsudkastet blev derefter behandlet af den grundlovgivende rigsforsamling, hvis forhandlinger først afsluttedes den 16. maj 1849.¹⁹

Rigsforsamlingens forhandlinger blev indledt med en længere debat om begreberne »folkekirke« og »den evangeliske-lutherske kirke«. Flere medlemmer mente udtrykket folkekirke burde udelades, fordi der var tvivl om dets betydning. Forfatteren og politiker H. Egede Schack fandt det uheldigt, at benytte et ord som folkekirke, »som Folket ikke selv havde dannet, ja end ikke have en klar Forstaaelse af«. Han var desuden betænkelig ved, »at man ikke ganske vil holde paa de gamle statskirkelige Rettigheder, men heller ikke indrømme en fuldkommen Frihed; man har ikke Mod til endnu at kalde den tilbageblivende Kirke Statskirke, man giver den det nye Navn Folkekirke, og herved er det netop, at det Svævende og Forvanskende kommer ind«. ²⁰

Dette synspunkt blev imødegået af biskop Mynster, der fastslog, at ordet folkekirke altid havde tiltalt ham, »fordi Ordet »Statskirke« synes at betegne en Kirke, som Staten paa een eller anden Maade vilde tiltvinge, hvorved Staten paa en Maade staaer udenfor Folket«. Foretrak man imidlertid ordet statskirke, ville Mynster ikke modsætte sig dette, eftersom dette udtryk også kunne have sine fortrin.

Spørgsmålet om statens støtte til kirken fremkaldte også en del diskussion, navnlig om understøttelsens omfang, om staten egentlig burde yde støtte og om der overhovedet skulle være nogen forbindelse mellem kirke og stat. Kultusminister Madvig fandt det naturligt, at staten

ikke kun fremmede det religiøse liv i kirken, men også støttede den såvel økonomisk som materielt. Mynster var enig, fordi ordet understøttede indbefattede »mere end blot pecuniær Understøttelse, og dette er vel Meningen og bør vel ogsaa være Meningen, at Staten, uden at udøve nogen Tvang over Borgerne i Landet med Hensyn til Tro, dog skal virke til, at en vis bestemt Religion, altsaa den evangelisk-lutherske, som vi kalder den, at den virkelig faaer Støtte, at den vedligeholdes fra Slægt til Slægt«. Historikeren C. Paludan-Müller kunne ikke støtte denne opfattelse, for ville staten opgive kirken, skulle den gøre det »heelt og fuldstændigt, fordi den kun saaledes gjør det muligt for Kirken at virke alt det Gode, den formaaer. Opgiver Staten den vældige Haandhævelse af Kirken, bør den ogsaa opgive sit Formynderskab over den og stille den lige med de andre Religionssamfund, som den nu ikke mere kan eller bør hindre sine Borgere i at danne efter deres Overbeviisning, thi ellers begunstiger den disse paa Kirkens Bekostning«. ²¹

Derimod mødte forslaget om, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov, ingen modstand, selvom kultusministeren under debatten gjorde det klart, at der ikke var tale om kirkelige love, men kun om den ene bestemte lov om kirkens forfatning. Bestemmelsen om et kirkemøde fik dog ikke større tilslutning, og Tscherning argumenterede ivrigt for at undlade denne bestemmelse, fordi den dels var »en formelig Indskrænkning i tilkommende Rigsdages Lovgivningsfrihed; den forhindrer nemlig Forslagsretten fra at udøves i sit fulde Omraade«, og dels fordi den var en ren ministeriel sag.

En længere diskussion udspandt sig også om forslaget om sognebåndsløsning, som adskillige mente egentlig hørte hjemme i kirkens forfatning og ikke i grundloven. Forslagets tilhængere opfattede dog bestemmelsen som en nødvendig og væsentlig del af friheden i folkekirken, hvilket Grundtvig støttede, selvom han samtidig fastslog, at friheden ville sejre inden for folkekirken, uanset om paragraffen blev optaget i grundloven eller ej. ²²

Under den endelige behandling af grundlovsudkastets afsnit om kirke og religion skulle rigsforsamlingen tage stilling til 52 fremsatte forslag. Mange af disse forslag blev afvist, hvorefter rigsforsamlingen vedtog grundlovskomiteens udkast, som dog ændredes på adskillige punkter. Blandt andet kunne forsamlingen ikke godkende forslaget om sognebåndsløsning, ligesom bestemmelsen om kirkens ejendomsret til skænkede midler og ejendele også forkastedes. Forslaget om at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov blev vedtaget, men ikke i sin helhed, idet sætningen »efterat Betænkning er afgivet af et af Kongen anordnet Kirkemøde« udgik.

Flere af rigsforsamlingens medlemmer beklagede under afslutningsdebatten, at staten nu måtte »opgive sin Forbindelse med Kirken, fordi dette kan blive det første Skridt paa en meget betænkelig Vei«. De var bekymrede for kirkens fremtid, for nok ønskede de en vis adskillelse mellem stat og kirke, men båndet mellem kirke og stat skulle ikke opløses. Kultusminister Madvig påpegede over for disse medlemmer, at indtil forholdet mellem stat og kirke blev »ordnet ved Lov, saa maa den hidtilværende Form for Folkekirkens Bestyrelse vedblive, saa at man indtil videre har en Grundvold at staa paa, som man ellers kunde anse tabt«.²³

Rigsforsamlingens forhandlinger om de kirkelige og religiøse forhold resulterede i 7 paragraffer, der blev optaget i grundloven af 5. juni 1849:

I

§ 3 Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten.

II

§ 6 Kongen skal tilhøre den evangelisk-lutherske kirke.

VII

§ 80 Folkekirkens forfatning ordnes ved lov.

§ 81 Borgerne har ret til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, der stemmer med deres overbevisning, dog at intet læres eller foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden.

§ 82 Ingen er pligtig at yde personlige bidrag til nogen anden gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog skal enhver, der ikke godtgør at være medlem af et i landet anerkendt trossamfund, til skolevæsenet svare de til folkekirken lovbestemte personlige afgifter.

§ 83 De fra folkekirken afvigende trossamfunds forhold ordnes ved lov.

§ 84 Ingen kan på grund af sin trosbekendelse berøves adgang til den fulde nydelse af borgerlige og politiske rettigheder eller unddrage sig opfyldelsen af nogen almindelig borgerpligt.²⁴

Grundloven og kirken

Med grundlovens vedtagelse blev der skabt et nyt forfatningsmæssigt retsgrundlag for udviklingen af de kirkelige og religiøse forhold i Danmark. Grundlovens kirkeparagraffer var resultatet af en historisk pro-

ces præget af både politiske og teologiske-kirkelige faktorer, idet den grundlovgivende rigsforsamling skulle løse to problemer. For det første ville man grundlovmæssigt sikre de borgerlige frihedsrettigheder, herunder trosfriheden, ytrings- og forsamlingsfriheden. Dernæst skulle rigsforsamlingen sikre rammerne for det kirkesamfund, konfessionelt bestemt som evangelisk-luthersk, som det overvejende folkeflertal fortsat tilhørte.

Hensigten med løfteparagraffen om, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov, var, at rigsdagen skulle vedtage en rammelov, der kunne danne grundlag for en egentlig kirkeforfatning, som nærmere kunne bestemme folkekirkens indre beslutningsstruktur og samtidig angive dens forhold til statsmagten. Selvom kirken ikke umiddelbart fik en forfatningslov, var den dog ikke forfatningsløs, idet Danske Lov fra 1683 og grundlovens kirkeparagraffer udgjorde folkekirkens forfatning.

Grundlovens § 3 angiver, at den danske folkekirke er en evangelisk-luthersk kirke. Den evangelisk-lutherske kirke er betegnelsen for den statsreligion, som allerede eksisterede i Danmark, og hvis lære fremgik af de i Danske Lov anførte bekendelsesskrifter. Staten er forpligtet til at understøtte denne folkekirke, hvilket ifølge både H. J. H. Glædemark og Preben Espersen skal forstås »i vid forstand som omfattende både økonomisk og moralsk støtte«, dog bestemmer staten selv såvel karakteren som omfanget af støtten.²⁵

Med hensyn til kirkens ejendomsret, så fastslår Glædemark, at eftersom grundlovskomiteens forslag om, at de til kirken henlagte eller skænkede midler og ejendomme ikke måtte anvendes til noget fremmed øjemed, blev forkastet af rigsforsamlingen, og da ingen anden bestemmelse om disse midler indsattes i grundloven »fik dette forfatningsmæssigt til Følge, at Lovgivningsmagten overhovedet ikke indskrænkedes i sin frie Raadighed over de nævnte Midler, saaledes at den til enhver Tid kunde træffe Bestemmelse om, hvorvidt Midlerne skulde anvendes i det hidtidige Øjemed eller inddrages i Statskassen«. ²⁶ Denne tolkning bestrides ikke af Espersen, der understreger, at statsmagten har rådighed over disse midler »uden at være hindret i at inddrage dem under statens almindelige midler, når staten på anden måde opfylder den grundlovmæssige understøttelsespligt«. ²⁷

Om folkekirkens retsstilling anfører Glædemark, at kirkens statsretlige stilling er helt den samme som den evangelisk-lutherske statskirke før grundlovens ikrafttræden, blot med de ændringer, som følger af grundlovens bestemmelser angående statsmagtens besiddelse og ud-

øvelse. Denne retstilstand kan dog ikke være vedvarende, idet grundlovens § 80 fastslår, at folkekirkens forfatning ordnes ved lov. Med forfatning menes ifølge Glædemark et kirkeligt repræsentativt selvstyre, som naturligt begrænses ved statens almindelige kontrol og indflydelse inden for det område, der er fælles for statens og folkekirkens sfærer. Hensigten med § 80 er derfor, at pålægge lovgivningsmagten hurtigst muligt at tilvejebringe en forfatningslov for folkekirken, hvorved den ville få et lovordnet og begrænset selvstyre, udøvet først og fremmest af en kirkelig repræsentation.²⁸

Glædemarks forklaring om kirkens retsstilling støttes af Preben Espersen, der mener grundloven af 1849 ikke har medført nogen ændring i forholdet mellem stat og kirke. Kirkens styrelse er fortsat et statsstyre, og folkekirkens øverste beslutningsorgan er derfor folketinget og regeringen. En fuldstændig adskillelse mellem kirke og stat vil derfor kræve en grundlovsændring. Men hensyn til § 80 har Espersen den opfattelse, at der i denne paragraf ligger noget andet, end at folkekirkens forfatning blot skulle lovreguleres. I 1849 mente man, at trosfrihedens indførelse også måtte medføre kirkens frigørelse fra statens uindskrænkede magt over dens indre og ydre anliggender, og at det derfor var nødvendigt med en særlig kirkelov, der »maa gaa ud paa at bestemme Formerne og Grænserne for den Medvirken, som Kirkesamfundet selv bør have ved Sammes Bestyrelse.« Med udtrykket forfatning sigtedes der ifølge Espersen til en vis form for repræsentativt selvstyre.²⁹

Kirkeforfatningsspørgsmålet 1849-1864

Diskussionen om kirkeforfatningsspørgsmålet på konventerne

På Roskilde præstekonvents møde i juli 1849 udtalte stiftsprovst Tryde, at da håbet om en synode havde lange udsigter, var det nødvendigt at fremme kirkeforfatningssagen på anden måde. Konventet vedtog derfor hans forslag om at nedsætte et udvalg, der skulle drøfte synodalspørgsmålet og udfærdige et forslag, som skulle forelægges den kommende synode.

Efter et års arbejde blev dette udvalgs medlemmer enige om visse hovedtræk vedrørende en kirkeforfatning. Forhandlingerne havde været præget af forskellige synspunkter, idet nogle af udvalgets medlemmer ønskede at afvente regeringens forslag om en kirkeforfatning, mens andre – heriblandt Tryde – derimod var betænkelig ved at lade forholdene udvikle sig af sig selv. Under sine overvejelser havde udvalget taget hensyn til cirkulæret af 7. oktober 1848, men fundet det mere

rimeligt at begynde med dannelsen af menighedsråd og overveje »hvilken Virksomhed og Indflydelse man kunde haabe af disse«. Udvalget havde dog kun nået at udarbejde forslag om oprettelse af menighedsråd og provstikonventer.

Sognepræst i Pedersborg P. C. Kierkegaard kritiserede udvalgets arbejde, fordi det ingenlunde var en selvfølge, at kirken skulle have en ny forfatning. Selvom han ikke betragtede den politiske udvikling i demokratisk retning som ligefrem fjendsk mod Guds rige, så indeholdt den dog ligesom enhver verdslig udvikling elementer, der var fjendske mod kirken og troen. Dette synspunkt kritiseredes af stiftsprovst Tryde og andre, der var tilhænger af at gejstligheden diskuterede de fremtidige kirkelige forhold, »saa at naar den blev tilspurgt, den da kunde give et ordentligt og klart Svar«.³⁰

Københavns præstekonvent besluttede i december 1849 at udskyde behandlingen af forfatningsspørgsmålet, indtil forhandlingerne i Roskilde konvent var afsluttet. Først året efter, under den heftige debat om N. M. Spandets lovforslag om trosfrihed (se side 159ff.) blev kirkeforfatningsspørgsmålet igen berørt, fordi konventet mente, at Spandets forslag ikke kunne gennemføres, så længe kirken ikke havde fået en selvstændig og lovlig forfatning.³¹ Forsamlingen blev derfor enige om at indsende en åben skrivelse til rigsdagen, som Martensen udarbejdede. Heri understregedes det, at en vedtagelse af Spandets lovforslag ville være et direkte indgreb i folkekirkens indre forhold, hvorfor en ny kirkeordning var påkrævet. Men folkekirken kunne ikke gennemføre en ny kirkeordning, fordi den endnu ikke havde fået en forfatning. Da kirken fortsat manglede betingelserne for en fri selvbestemmelse, anmodede konventet rigsdagen om at opsætte sit kirkelige lovgivningsarbejde, indtil folkekirken havde fået en forfatning.³²

Forfatningsspørgsmålet i den gejstlige litteratur

I en artikel i Dansk Kirketidende få uger efter grundlovens ikrafttræden fremhævede sognepræst ved Trinitatis kirke V. Rothe, at selvom religionsfriheden nu var en kendsgerning, så var det mere tvivlsomt med kirkens frihed, fordi staten kun nødtigt ville afgive sin magt over kirken. Han fandt det også beskæmmende, at rigsforsamlingens flertal havde afvist bestemmelsen om et kirkemøde. Kirken ville fremover fortsat blive behandlet »som en Trældqvinde, som maa finde sig i, hvad hendes naadige Herrer bestemme om hende, uden engang at have Ret til at tale sin Sag«.³³

Rothe advarede desuden mod dem, som i stedet for en luthersk synodalforfatning ønskede en reformert presbyterialforfatning, der en-

ten ville føre til præsteherrredømme eller til præstetrældom, afhængig af om det gejstlige eller der verdslige element fik overhånd. Man måtte derfor holde fast ved de lutherske grundsætninger for kirkens forfatning, hvorfor Rothe anbefalede sit forslag om blandede forsamlinger ved siden af den gejstlige synode.³⁴

Få måneder senere udsendte sognepræst i Lønborg-Egvad Jørgen Victor Bloch et skrift »Om den danske Folkekirkes Stilling« (1849), hvori han udtrykte sin glæde over indførelsen af religionsfrihed. Men trods dette gode, mente Bloch, at folkekirkenes stilling var blevet betydelig forværret, fordi kirkens forhold til staten egentlig var uforandret, eftersom den nu var underlagt en konfessionsløs rigsdag. Derfor måtte det være folkekirkenes mål at få valgt en kirkelig repræsentation med besluttende myndighed indenfor kirkens grænser, »og en denne Repræsentation ansvarlig Kirkestyrelse, hvorved Kirken træder i samme Forhold til Kongen, som Staten gennem sin Repræsentation og Bestyrelse, samt reent kirkelige Domstole«.

En sådan forfatning var ifølge Bloch nødvendig, men forudsatte en ændring af kirkens økonomiske stilling, fordi den ikke længere skulle understøttes af staten. Og da staten sikkert ikke ville levere kirkegodset tilbage til kirken, måtte den i stedet for støtte statens bestræbelser for at afløse tienden. »Naar Tienden saaledes blev afløst og ophævet, traadte Kirken igjen, som i Begyndelsen, i et frit Forhold til Folket, paa hvis Kirkelig Interesse det da vilde beroe, hvor rigelige det vilde forsørge den med det Timelige og Legemlige«.

Bloch nærede dog ingen illusioner om, at staten ville give kirken den fornødne frihed til at udfolde sin selvstændighed »i en eiendommelig Forfatning ved Hjælp af de Midler og Eiendele, Folket dertil maatte henlægge«. For selvom en kirkeforsamling blev sammenkaldt og afgav »et kraftigt Indlæg for Kirkens Selvstændighed og Frihed«, kunne man næppe vente, at rigsforsamlingen ville støtte et sådant synspunkt. Fastholdt staten imidlertid sit overherredømme over folkekirken, var der ifølge Bloch kun »een Udvei: vi maae udtræde af »Folkekirken«, og som et frit Kirkesamfund stille os ved Siden af de andre anerkjendte Religionsamfund i Landet«.³⁵

I de to skrifter »Grundlovens Bestemmelser med Hensyn til de kirkelige Forhold i Danmark« (1850) og »Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark« (1851) kritiserede biskop Mynster skarpt N. M. Spandets lovforslag om trosfrihed. Han var oprørt over, at »retsindige Mænd« kunne fremsætte forslag, hvis formål var at opløse den danske folkekirke. Derfor var det også falsk tale, når visse rigsdagsmedlemmer påstod, at de ville danne en ny kirke, som

virkelig skulle være de helliges samfund. Et sådant kristent samfund, hvor kirkens gode var forbeholdt et privilegeret mindretal tiltalte ikke Mynster, fordi man foragtede den upriviligerede mængde så dybt, at man søgte at holde den ude fra enhver forbindelse med kirken. Hurtigt ville der opstå en række »separatistiske Samfund, der ikke sielden ville arbejde mod hverandre, og da med stor Iver, og fylde Landet med Controverser«. ³⁶

Da frihed imidlertid var en vigtig sag, fremsatte Mynster sine synspunkter om trosfrihed. Det var synspunkter, der alene var gældende for »den indvortes Lovgivning, hvor ethvert Menneske har sit Veto og sit Placet«. For den enkelte havde ikke opgivet sin frihed, selvom vedkommende levede i et samfund, hvor man måtte underkaste sig de udvortes former. Da trosspørgsmålet mere drejede sig om kvantiteten end om kvaliteten, advarede Mynster imod den opfattelse, »at det er i det Udvortes, Feilen stikker, at det er en Forandring i det Udvortes, der behøves«. Derfor skulle kristendommen heller ikke frelses ved de frie institutioner, for der, »hvor den er sand i sand Inderlighed, er (den) uendelig højere og uendelig friere, end alle Institutioner, Constitutioner o.s.v.«. ³⁷

En af Mynsters kritikere var sognepræst V. Birkedal i Ryslinge, som i sit skrift »Tvang eller Frihed i Folkekirken eller udenfor?« (1851) skarpt imødegik biskoppens synspunkter. Han var forarget og vred på Mynster, som han mente kun havde foragt og fordømmelse tilovers for sine åndelige modstandere. ³⁸ Birkedal fremkom herefter med sine synspunkter om folkekirken forhold til den lovgivende magt og til den hellige, almindelige kirke. Han var ikke i tvivl om, at folkekirken stod i det samme retslige forhold til folket og dets lovgivende samt styrende magt, som den gamle statskirke stod i til staten og dens regering. For ligesom statskirken var skabt af staten, var folkekirken også »en skabning af Folkevillien og Kongevillien i Forening«. Og bortset fra beken-delsen var »alt Andet i denne Kirke overgivet til at beholdes, forandres, ordnes til Rigets lovgivende Magt«, idet der ikke i grundloven var sikret kirken nogen egen regering.

Denne ordning fandt Birkedal fornuftig, og ville kirken ikke affinde sig med dette forhold til folkemagten, skulle den have protesteret i tide. »Det gjorde Man ikke, Man gik stiltiende ind under de nye Former. Nu bagefter at protestere, da Folkets lovgivende Magt begynder at gjøre Brug af sin Ret, er vist ubetimeligt. Her gjælder kun een Protest, og den er: at træde ud.« Derfor var han heller ikke tilhænger af den bebudede kirkeforsamling, fordi den næppe ville kunne værne om kirkens ret og ære. Birkedal ville hellere »modtage en Forfatning af en

Folkeforsamling, end af en saadan quasikirkelig Synode«. For en rigsdag sammensat uden hensyn til tro og bekendelse ville meget bedre kunne ordne kirkesagerne, da den ville »overlade Kirken til dens egen indre Udvikling, og dermed ... ere vi Alle bedst tjente«. Alligevel var Birkedal overbevist om, at den hidtidige forbindelse mellem stat og kirke en dag ville ophøre. Det ville ske, når folkekirken ikke længere kunne og ville rumme »den hellige, almindelige Kirke i sig, naar med andre Ord, jeg ikke kan adlyde Folkekirkens Love og Bestemmelser uden at overtræde den hellige, almindelige Kirkes Bud til mig som Christen og Præst, – da er det forbi med min Bliven i den Første«. ³⁹

N. F. S. Grundtvig gav i artiklen »Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark« (1851) sin fulde støtte til Spandets lovforslag om trosfrihed. I polemik mod Mynster og andre modstandere af forslaget understregede Grundtvig, at trosfrihed i kirken var nødvendig, hvis man ville »have en virkelig Folkekirke, hvormed Folket i det hele finder sig vel tjent og derfor ikke fristes til at forlade eller drives til at afskaffe«. Derfor måtte man gøre opholdet i folkekirken til en fri sag, hvilket også indebar at barnedåb, konfirmation og vielse måtte være en fri sag. ⁴⁰

Ligeledes var det også nødvendigt at indføre sognebåndsløsning, og dermed »opløse Tvangs-Kirken ligesaavel paa Menigheds-Siden som paa Præste-Siden, saa enhver Præst kunde frit i Henseende til Lærdom og Kirketjeneste følge sin Opfattelse af Christendom og Bibel«. ⁴¹ Grundtvig var derfor imod indførelsen af en synodalforfatning, ligesom han udtrykte frygt for, at den såkaldte kirkeforsamling sammen med regeringen og rigsdagen ved løsningen af kirkeforfatningsproblemet ville »gaae en Middelvei: vedligeholde eller paany oprette en Stats-Kirke med stiv Ensformighed og særegne Forpligtelser mod den verdslige Øvrighed«. Det ville være en skandale, når det i stedet drejede sig om »at hitte paa en ny kirkelig Indretning, der giver Enkeltmandens Tro og Tanker om det guddommelige ... saa frit et Spillerum, at man kan haabe, omtrent hele Folket vil derved føle sig fyldestgjort«. ⁴²

Et af de væsentligste indlæg i kirkeforfatningsdebatten var H. L. Martensens »Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal« (1851). Heri understregede han, at man ikke skulle overvurdere betydningen af en udvortes kirkeforfatning, ligesom kirkens fornyelse og genfødsel heller ikke beroede på udvortes foranstaltninger eller på et ændret forhold mellem kirke og stat.

Nu var der dog indtruffet begivenheder, hvor forfatningsspørgsmålet udefra var blevet kirken pånødet ved bevægelsen af 1848. Martensen var derfor overbevist om, at en ny ordning ville komme, som enten

ville »ende med en Gjenfødelse af det christelige Statskirkedømme i en høiere og friere Skikkelse, eller med dettes fuldkomne Opløsning, med Kirkens og Statens fuldkomne Adskillelse, dermed ogsaa mod Opløsningen af det, som for Tiden kaldes Folkekirke«. ⁴³

Om den danske folkekirkes fremtidige ordning anførte Martensen, at skulle der gennemføres en kirkeforfatning, kunne denne kun »opnaaes formedelst kirkelige Synoder«. Han havde imidlertid ikke større tillid til synoder, fordi de ville resultere i splid og uenighed. Men selv om Martensen ikke fandt synoder ønskelige, var der alligevel både i det politiske og det kirkelige liv tilfælde, hvor repræsentationens og flertallets vej uanset alle vanskeligheder dog var den eneste mulige. Imidlertid var det en forudsætning, at synoden ikke ændrede ved den danske kirkes symboler, men kun behandlede den lovgivning, som vedrørte kirkestyrelsen og kirkeordningen. Synodens opgave skulle derfor være at forbedre den kirkelige administration og de bestående kirkelige love samt genoplive »saadanne Elementer i vor ældre Kirkelovgivning, der i Tidernes Løb ere gangne af Brug, men hvis Fornyelse om end i en anden Form, maatte erkjendes som gavnlig.« Endelig skulle synoden også behandle spørgsmål, der vedrørte fællesområder for kirke og stat. ⁴⁴

Hvis en synodalforfatning blev indført, mente Martensen, at synoden skulle bestå af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer. Men forudsætningen, for at den verdslige deltagelse i synoden kunne blive institutionaliseret, var, at man oprettede »Presbyterier, og hvad vi ville kalde Menighedsraad«. Der var allerede lovhjemmel herfor, idet der i ethvert sogn kunne tilforordnes præsten medhjælpere af de gudfrygtige og bedste mænd i sognet. Denne ordning var ifølge Martensen nødvendig, hvis lægmænds deltagelse i synoder skulle få den rette betydning. ⁴⁵

Valgene til menighedsrådene skulle ikke foregå som valgene til rigsdagen, men derimod ved at præsten foreslog de personer, som han anså for bedst egnede til medlemmer af rådet. Menighedsrådene skulle så vælge deltagerne til synoden, idet de enkelte menighedsråd i hvert stift samlede sig provstivis og udvalgte 2 præster og 2 lægmænd for hvert provsti. Den derved dannede valgforsamling skulle herefter af sin midte vælge det antal, der skulle repræsentere stiftet på synoden. Samme valg måde kunne ifølge Martensen også benyttes ved valget til den første synode.

Synoden skulle bestå af 50-60 personer, hvoraf halvdelen skulle være gejstlige og den anden halvdel lægfolk, ligesom biskopperne og det teologiske fakultet også skulle være repræsenteret. I alle rent kirkelige sager skulle den lovgivende magt deles mellem synoden og kongen; det

var ligeledes en selvfølge, at initiativet kunne udgå fra såvel kongen gennem den øverste kirkestyrelse som fra synoden. Derimod var forholdet til rigsdagen mere problematisk, for det var selvmodsigende, når kirkelove skulle afgøres af en rigsdag, hvor ingen var forpligtet til at være medlem af folkekirken. Det var dog også en selvmodsigelse, »at Noget skulde blive bestemt ved Lov i Folkekirken uden ogsaa at have gennemgaaet Folkets lovgivende Forsamling«. Men da synoden egentlig kun stod i forhold til rigsdagen gennem kultusministeren, måtte det blive hans sag, hvad han ville forelægge rigsdagen. Dog var det nødvendigt med en lov om dette vigtige problem, hvis en synodalforfattning skulle indføres.⁴⁶

Da kultusministeriet, som den øverste kirkestyrelse, var bedre til at varetage statens rettigheder over for kirken end omvendt, skulle der også oprettes et kirkekollegium sammensat af gejstlige og lægmænd med kirkelig indsigt og dannelse. Denne institution skulle i de rent kirkelige sager udøve den højeste kirkestyrelse, mens kultusministeriet kun skulle behandle de sager, som vedrørte kirkens forhold til staten eller andre religionssamfund. Selvom det var problematisk med to ledende kirkestyrelser, mente Martensen man alligevel skulle oprette et »Kirkecollegium, hvis Betænkning Cultusministeren for Folkekirkens Vedkommende maatte være forpligtet til at høre i de Sager, der overveiende have en kirkelig Side, hvortil vi ogsaa mene at burde henregne Embedsbesættelser«.⁴⁷

Rigsdagens stilling til kirkeforfatningsspørgsmålet

Efter grundlovens vedtagelse blev det regeringens opgave at opfylde løftet om en forfatningslov for folkekirken. Allerede under forhandlingerne om grundlovsudkastet i foråret 1849 var man i kultusministeriet igang med overvejelser om sammenkaldelse af en rådgivende synode. Men først i efteråret 1850 tog kultusminister Madvig endelig initiativ til at indkalde en synode, idet han i finansforslaget for 1851-52 anmodede om 10.000 rigsdalere til dens finansiering. Anmodningen blev afvist af et flertal i folketingets finansudvalg, mens et mindretal – bestående af blandt andet D. G. Monrad – foreslog en bevilling på 5.000 rigsdalere til at forberede den fremtidige lovgivning om folkekirkens forfatning.⁴⁸

Under folketingets behandling af finansloven forklarede Tscherning, at finansudvalgets flertal ikke havde kunnet imødekomme kultusministerens anmodning, fordi pengene var »begjæret til en Kirkeforsamling. Kirkeforsamlingen skal forud for Rigsdagen intet have at gøre med den Stilling, hvori Folkekirken i sin nye Skikkelse skal stilles lige

overfor Staten, men den skal, efterat der først eksisterer en Lov, begrænde og ordne Folkekirken, for saa at bestemme, hvorledes denne Kirkens indre Anliggender skal og kan ordnes«. ⁴⁹

Madvig svarede Tscherning, at han var forpligtet til at forelægge den lov, der var omtalt i grundlovens § 80. Tilsagnet om en kirkeforsamling eller synode var desuden givet før hans ministertid og før forelæggelsen af grundlovsudkastet. Samtidig mente Madvig, at en lov om folkekirkens forfatning ikke var ligegyldigt, eftersom staten økonomisk skulle støtte kirken. Ligeledes var det heller ikke problemfrit »at adskille Stat og Kirke og begrænde Kirkens Gebeet og sige: nu er Grændselinien dragen, lad nu Kirken gjøre hvad den selv vil; det lader sig ikke saaledes gjøre«. Dog var Madvig indstillet på at begrænse udgifterne til en synode, og kunne derfor godt tilslutte sig mindretallets forslag om en bevilling på 5.000 rigsdalere, fordi der ikke var tale om en kirkeforsamling valgt »ifølge en kirkelig Bemyndigelse og en kirkelig Ret«. Derimod var det en kirkeforsamling bestående af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer, der ud fra deres forskellige anskuelser om kirken skulle udtale sig om, hvad der kunne tilfredsstille folket med hensyn til kirkens forfatning og dens forhold til staten. Men Madvig var også tvunget til at acceptere en beskåret bevilling på grund af hensynet til bondevennerne og de konservative kræfter i folketinget, hvis støtte regeringen var stærkt afhængig af efter opgivelsen af Ejderpolitikken. ⁵⁰

Bevillingsspørgsmålet blev berørt igen, da N. M. Spandet fremsatte sit forslag om trosfrihed. Forslaget blev skarpt kritiseret, fordi mange frygtede at dets vedtagelse ville føre til en opløsning af de herskende religiøse, kirkelige og moralske tilstande. ⁵¹ Madvig udtrykte forståelse for forslaget, men mente det indeholdt nogle kirkeretlige problemer. Derfor ville hverken han eller nogen anden minister forelægge noget forslag vedrørende kirkens forhold, før end kirken havde udtalt sig. Dette var også baggrunden for hans anmodning til finansudvalget om midler til finansiering af en synode, som han håbede ville blive bevilget. Finansudvalget godkendte Madvigs anmodning, hvorefter der blev afsat 5.000 rigsdalere til forberedelse af en kirkeforfatningslov. ⁵²

Bevillingen blev imidlertid ikke anvendt inden finansårets udløb, og derfor begærede Madvig den på finanslovsforslaget for 1852-53, hvilket finansudvalget sanktionerede uden at ændre summen. Da Madvigs efterfølgere – P. G. Bang og C. F. Simony – forholdt sig passivt i kirkeforfatningssagen, blev bevillingen på trods af en heftig debat overført til de følgende finansår. ⁵³

Efter at A. S. Ørsted i juni 1853 havde overtaget kultusministeret, spurgte bondevennen J. A. Hansen om kultusministeren i indværende

finansår ville bruge den bevilgede sum til at forberede den fremtidige lovgivning om folkekirkens forfatning. Denne forespørgsel resulterede i, at finanslovsforslaget ikke kom til at indeholde nogen bevilling til forberedelse af en kirkeforfatningslov, hvilket flere folketingsmedlemmer beklagede. Ørsted svarede disse medlemmer, at han gerne så en ordning af kirkens forfatning, når blot en sådan ordning »kunde ventes at blive antaget af den lovgivende Magt og tillige tjene til at befordre Kirkens Formaal«. Den hidtidige debat havde dog overbevist ham om, at forsøg herpå ville være forgæves, hvorfor det forekom ham rimeligt ikke at optage den bevilgede sum på finansloven. Men ønskede tinget en sådan bevilling, »saa har jo det i Forbindelse med det andet Thing Magt dertil, og dersom man i Forbindelse dermed kan angive mig nogen Plan enten igjennem en Synode eller en anden Indretning, hvorved man kan forskaffe et udkast til Forfatningslov for Folkekirken, som man kunde finde antageligt, og hvoraf man kan vente god Frugt, saa vil det være Noget, hvorfor jeg skal være i høieste Grad taknemmelig«. ⁵⁴

Ørsteds udtalelse fik straks Københavns præstekonvent til at reagere, og i et andragende i november 1853 opfordrede konventet kultusministeriet til at forberede en forfatningslov for kirken. Hvis ministeriet var betænkelig ved »at sammenkalde en Synode, saa vil det ogsaa under anden Form, muligt gjennem en mindre Forsamling af regjeringsvalgte Mænd, geistlige og verdslige, kunne sætte Kirkeforfatnings-sagen i Gang og forberede dens Løsning«. ⁵⁵

Konventets henvendelse førte til, at Ørsted den 9. december anmodede folketingets finansudvalg om 5.000 rigsdalere, da han havde besluttet at indkalde en forsamling af både gejstlige og verdslige mænd, der skulle overveje en lovgivning vedrørende kirkens forfatning. Ørsted fremhævede under behandlingen af sit forslag, at han ikke kunne forsvare ikke at opfylde andragendet fra Københavns præstekonvent. Men tilføjede samtidig, at der ikke kunne være tale om en egentlig kirkeforfatning. Dog fandt han det rimeligt at tidens store kirkelige spørgsmål blev debatteret, og kom der »et Forslag af den Natur, at Regjeringen finder sig foranlediget til at tænke paa noget Lovgivningsarbejde, saa vil Sagen naturligtviis komme for Rigsdagen«. Da Ørsted ikke troede dette blev resultatet, foreslog han at der i finansåret 1854-55 kun blev afsat en sum på 2.000 rigsdalere. Mange folketingsmedlemmer udtrykte stor tilfredshed med forslaget, og Tscherning begrundede sin tilfredshed med, at ministeren havde »sagt, at der kunde og burde ikke være Tanke om nogen forudgaaende Lovgivningshandling eller Forsøg paa Forberedelse af en Lovgivning i denne Retning, der i mind-

ste Maade skulde præjudicere den bestaaende Lovgivningsmagt i sin frie Udøvelse af sin lovgivende Rettighed«. Ørsteds ønske om at nedskære bevillingen til kun 2.000 rigsdalere glædede samtidig Tscherning, der både i finansudvalget og i folketinget ivrigt arbejdede for at begrænse statens udgifter. En politik som fik støtte ikke alene af bondevennerne, men også af mange nationalliberale politikere. Kultusministerens anmodning støttedes af finansudvalget, således at der på finansloven 1854-55 blev afsat 2.000 rigsdalere til forberedelse af en kirkeforfatning.⁵⁶

Kirkekommissionen af 1853

I december 1853 nedsatte regeringen efter forslag fra kultusminister Ørsted en kirkekommission bestående af 9 gejstlige og 9 verdslige medlemmer. Biskop Mynster blev formand for kommissionen, hvis opgaver ikke var nærmere fastlagt. I en skrivelse til Mynster understregede Ørsted desuden, at han ikke kunne forestille sig, at kommissionen ville fremsætte forslag om en egentlig forfatning, men blev dette alligevel resultatet, ville regeringen modtage et sådant forslag med »villig Opmærksomhed«. I overensstemmelse hermed udtalte Mynster på kommissionens første møde, at den helst slet intet skulle gøre, »da Tiden ikke var til det, og at dens Resultater kun vilde blive proviso-riske«.⁵⁷

Mynsters ønske om at bibeholde den gældende kirkeforfatning fik dog ingen indflydelse på kommissionens forhandlinger, for på det første møde viste det sig, at medlemmerne betragtede forfatningssagen som kommissionens vigtigste opgave. Derfor nedsatte man et forfatningsudvalg, der fra starten enedes om at fremsætte krav om en kirkeforfatning, da kun en sådan kunne sikre kirkens selvstændighed.

Under forhandlingerne i selve kommissionen gjorde to forskellige holdninger sig gældende. Et flertal bestående af blandt andet Clausen, Hall og Madvig ønskede en fuldstændig kirkeforfatning, en synodalforfatning som byggede på menighedsråd, og hvor en synode i samarbejde med kongen skulle have den lovgivende magt i alle rent kirkelige spørgsmål og medindflydelse på afgørelsen af blandede kirkelige sager. Mindretallet anført af Martensen var enig i, at rent kirkelige sager ikke burde behandles af rigsdagen. Men de mente en synodalforfatning var for vovelig på grund af menighedernes kirkelig ligegyldighed, og derfor foreslog de en udbygning af de gamle institutioner som menighedsråd, landemodet og bisperådet. Navnlig for Martensen var det afgørende at knytte en forfatning til de eksisterende kirkelige institutioner og ikke til demokratiet.

Mindretallets opfattelse byggede ikke blot på mistillid til lægfolket og frygt for politiske valg, men også på ønsket om at bevare især den højere gejstligheds dominans i kirken. Martensens ønske om et højgejstligt hierarki vandt tilslutning i kommissionen, men kort før forhandlingernes afslutning skiftede to medlemmer standpunkt og stemte for forslaget om en repræsentativ forfatning (enten synode eller et kirkeråd).⁵⁸

I andragendet af 23. maj 1854 til regeringen lagde kommissionen ikke skjul på, at der havde været forskellige opfattelser af spørgsmålene. Kommissionen begrundede også, hvorfor netop kirkeforfatningsspørgsmålet var blevet behandlet så grundigt. Årsagen hertil var, at kommissionen havde erkendt, at kirkens interesser kun kunne fremmes »under Forudsætning af Tilstedeværelse og Virksomhed af kirkelige Organer paa lavere og højere Trin«. Folkekirkens forfatning burde derfor ordnes ved lov, hvorimod de kirkelige bestyrelsesforhold skulle overlades til en naturlig selvudvikling.⁵⁹

På trods af medlemmernes forskellige holdninger havde en samlet kommission alligevel tilsluttet sig oprettelsen af menighedsråd, hvis opgave skulle bestå i at støtte præstens virksomhed, lede et frit kirkeligt fattigvæsen samt stille forslag og afgive betænkning om kirkelige foranstaltninger. Der skulle oprettes menighedsråd i hvert sogn bestående af præsten som formand, de residerende kapellaner og 2-5 sogne-mænd, i købstæderne dog dobbelt så mange lægfolk som fastansatte gejstlige. Menighedsrådene skulle vælges ved almindelig valgret, men valget dog godkendes af provsten. Kommissionen understregede, at der i forslaget var taget hensyn til forholdene på landet og i købstæderne, men ikke til hovedstadens forhold. Indførelsen af menighedsråd i hovedstaden ville derfor »udkræve en særegen Tillempning, som alene kan udføres af dem, der staaer Forholdene nærmest«.⁶⁰

Foruden menighedsråd anså kommissionen også en ordning af sogneforholdet som et væsentligt middel til at fremme det kirkelige liv. Dette krævede en større kirkelig frihed, hvorfor man foreslog løsning af sognebånd (en sådan større kirkelig frihed var allerede anerkendt i hovedstaden), ret for enhver præst til at være tilstede i en gudelig forsamling i et andet sogn og endelig mulighed for præst og menighed til at benytte et selvvalgt salmebogstillæg ved gudstjenesten.

Hermed ophørte enigheden, idet et kommissionsflertal på 9 medlemmer fremsatte forslag om en kirkelig repræsentativ forfatning. Flertallet var overbevist om, at et kirkeligt organ tilvejebragt ved frie valg af gejstlige og verdslige i forening ikke alene ville fremme det kirkelige samarbejde, men også vinde anerkendelse i rigsdagen. Det var dog

ikke hensigten på engang at skride »til Dannelsen af en, efter Grund-sætningen om Kirkens Selvstændighed fuldstændigt gennemført, Kirkeforfatning«, men kun at gøre de første skridt frem mod større selvstændighed. I overensstemmelse hermed anbefalede de en kirkelig organisation, der udover menighedsråd indskrænkedes til et almindeligt kirkeråd som repræsentation for folkekirken. Samtidig frarådede flertallet en videreudbygning med konventer og landemoder, da det »vilde falde vanskeligt at vinde en tilfredsstillende Virkekreds for disse Mellemtrin«. ⁶¹

Kommissionens mindretal på 7 personer kunne ikke tilråde indførelsen af en synodalforfatning, fordi en stor del af gejstligheden nærede mistillid til en sådan forfatningsform samtidig med at menighederne udviste fuldkommen kirkelig ligegyldighed. Derfor nøjedes mindretallet med at foreslå, at der provisorisk oprettedes et kirkeligt organ med rådgivende myndighed; nærmest et kirkeligt konsistorium bestående af gejstlige og retskyndige, som havde det fortrin altid at kunne være tilstede i København i kultusministeriets nærhed. En anden mulighed var at skabe et kirkeråd af landets biskopper, hvilket kunne gennemføres ved at udvide det biskoppelige embede gennem indførelsen af et årligt bispemøde i København. ⁶²

Regeringens reaktion på kirkekommissionens forslag

Regeringen modtog også med villig opmærksomhed forslaget om folkekirkens forfatning, idet kultusminister Ørsted på baggrund af kommissionens andragende udarbejdede 3 forslag om ændringer i kirkens forhold. Det første vedrørte det gejstlige retsvæsen, og godkendtes af kongen i statsrådet. Det andet forslag om sognebåndsløsning var mindre omfattende end kirkekommissionens, da Ørsted kun kunne anbefale sognebåndets løsning med hensyn til altergang og konfirmation. Forslaget om menighedsråd og en kirkelig repræsentation imødekom heller ikke kirkekommissionens ønsker, idet han kun ville støtte, at ministeriet forberedte sådanne foranstaltninger, der så senere kunne gennemføres administrativt gennem »et almindeligt Paabud om Opfyldelse af Lovens Forskrifter om Præstens Medhjælpere og ved Oprettelse af et Bispeaad«. Ørsted mente ikke det var muligt at gennemføre større reformer, fordi rigsdagen sikkert ikke ville afgive sin ret til at deltage i den kirkelige lovgivning og næppe heller ville affinde sig med oprettelsen af en rådgivende kirkeforsamling.

Men Ørsteds uvilje til at gennemføre større kirkelige reformer var også dikteret af den anspændte situation i rigsdagen, som var opstået efter at regeringen havde gennemført fællesforfatningen af 26. juli

1854. Både de nationalliberale og bondevennerne havde protesteret kraftigt over dette overgreb mod grundloven, og stærkt tilskyndet af D. G. Monrad og J. A. Hansen blev der taget initiativ til at rejse rigsretsanklage mod regeringen. Selvom Ørsted afskedigede både D. G. Monrad, C. C. Hall og C. G. Andræ, forstummede kritikken alligevel ikke. Tværtimod øgedes den, fordi en række af de indvalgte embedsmænd – deriblandt H. N. Clausen og J. N. Madvig – som af frygt for afskedigelse havde nedlagt deres mandater, i stedet blev erstattet af folk, der krævede at regeringen øjeblikkelig trådte tilbage. Samtidig havde det vakt harme i nationalliberale kredse, at Ørsted i foråret udnævnte H. L. Martensen til Sjællands biskop, fordi det var en klar forbigåelse af H. N. Clausen, der nød stor anseelse i både kirkelige og politiske kredse.⁶³

Ørsteds forslag nåede ikke at blive forelagt i statsrådet, for i begyndelsen af december 1854 måtte regeringen træde tilbage efter et valgnederlag. Kultusminister i den nye regering blev C. C. Hall, der først i februar 1855 fremsatte lovforslag i landstinget om sognebåndsløsning. I sin forelæggelsestale udtalte Hall, at hensigten med forslaget var at udvikle et sundt og bevidst menighedsliv, for kun gennem et bevidst menighedsliv kunne »en heldbringende Ordning af Folkekirken ... ventes at ville fremgaae«.⁶⁴ Desuden påpegede han, at der ikke for øjeblikket med held kunne tilvejebringes »en sand og levende Repræsentation af Folkekirken som et selvstændigt, organisk Hele«, fordi der dels savnedes en udtalt trang dertil hos folkekirkens medlemmer, og dels hos gejstligheden ikke havde dannet sig »nogen almindeligere, fælles Anskuelse om den Maade, hvorpaa dette Værk skulde udføres«. Indtil videre ville Hall derfor kun gennemføre forslagene om sognebåndsløsning og oprettelsen af menighedsråd, der af kommissionen også blev anset som mest påtrængende. Regeringen kunne godt tilslutte sig kirkekommissionens forslag om menighedsråd, men ville dog først udarbejde et lovforslag, når sagens enkeltheder havde været grundigt undersøgt. Hall mente imidlertid, at denne sag bedst kunne ordnes ved administrative forholdsregler uden rigsdagens medvirken. For han vidste udfra sin politiske erfaring, at kirkelige spørgsmål næsten altid udløste heftige diskussioner samtidig med at den manglende partidannelse betød, at mange menige rigsdagsmedlemmer ofte støttede markante personligheders synspunkter, hvilket kunne forplumre enhver debat og afstemning om et forslag.⁶⁵

I kirkekommissionen havde Hall støttet flertallet i kirkeforfatningsspørgsmålet, men som kultusminister anså han ikke tiden for moden til at gennemføre en kirkeforfatning på grund af forholdene inden for

folkekirken. Men det kirkelige røre og især truslen fra Grundtvig og flere af hans meningsfæller om at udtræde af folkekirken fik imidlertid Hall til at fremsætte forslaget om sognebåndsløsning, der blev vedtaget af rigsdagen og ophøjet til lov den 4. april 1855.

Med loven om sognebåndsløsning blev det muligt for enhver at løse sig fra sin præst og i stedet lade de kirkelige handlinger udføre af en anden. Loven fik ingen økonomiske konsekvenser for kirken, idet tien- den og offeret ikke ændredes. Selvom især grundtvigianerne benyttede sig af muligheden for at løse sognebånd, opgav de dog ikke deres krav om præstefrihed.⁶⁶

Gejstlighedens reaktion på kirkekommissionens forslag

I begyndelsen af 1854 havde Grundtvig øget sin kritik af folkekirken ved i Dansk Kirketidende at genfremsætte sit krav om sognebåndsløsning og lærefrihed for præsterne. Blev disse frihedskrav ikke opfyldt, så Grundtvig sig nødsaget til at nedlægge sit embede, træde ud af folkekirken og råde »alle gammeldags Christne til at følge med«. Hans opfordring til alle oplyste kristne om at samle sig i et selskab for kristelig frihed blev også fulgt i det sydvestlige Sjælland med dannelsen af Foreningen for kirkelig Frihed, der navnlig i 1854 arbejdede for Grundtvigs kirkepolitiske ideer gennem talrige møder.

Blandt grundtvigianerne var der også modstandere af præstefriheden, og efterhånden satte uenigheden om dette spørgsmål sit præg på de møder, som Foreningen for kirkelig Frihed holdt. Striden, der ligeledes kom frem i en række artikler i Dansk Kirketidende, brød for alvor ud efter vedtagelsen af loven om sognebåndsløsning. Snart deltog adskillige ikkegrundtvigianere også i denne strid, der især skyldtes forskellige opfattelser af, hvad folkekirken var.

I efteråret 1855 søgte Grundtvig at dæmpe striden, idet han i Dansk Kirketidende indskærpede alle oplyste kristne om ikke at udtræde af folkekirken, sålænge der var håb om snart at opnå den nødvendige frihed. Grundtvig fastslog også, at den mærkværdige mistydning af præstefriheden i den verdslige indretning, som man kaldte statskirken eller folkekirken, kom »af den aldeles grundløse Forudsætning, at en saadan verdslig Indretning tillige skulde kunne være en christelig Indretning, altsaa selv være det tredie Sacrament, der havde de to andre i sin Forvaring, altsaa et grove papisteri«.⁶⁷

På trods af den lidenskabelige debat i Foreningen for kirkelig Frihed og flere tidsskriftartikler om kirkekommissionens arbejde, gik der et stykke tid inden præstekonventerne begyndte at diskutere kirkekom-

missionens andragende. Først på et møde i oktober 1854 kom andragendet til debat i Københavns præstekonvent, idet stiftsprovst Tryde foreslog, at man nedsatte en komite, som skulle udarbejde et udkast om oprettelse af menighedsråd i hovedstaden. Tryde motiverede forslaget med, at kirkekommissionen jo forudsatte at gejstligheden tog initiativet til oprettelsen af menighedsråd i København. Et flertal med Tryde i spidsen ønskede et fælles menighedsråd for hele byen, hvorimod et mindre tal ikke ville »etablere Byraad«, men begrænsede sig til medhjælpere, der skulle vælges af præsterne. På grund af uenigheden nedsatte man derfor en komité, hvis andragende kort efter godkendtes af konventet.⁶⁸

I andragendet til kultusministeriet fremhævede konventet de særegne forhold i København, hvor den løse forbindelse mellem sogn og menighed medførte, at denne mere samlede sig om præsten end om kirken, hvorved »Sogne- og Menigheds-Grændserne ikke falder sammen«. Men da sognene havde særskilte interesser, foreslog konventet oprettelse af et fælles menighedsråd for hovedstaden, »hvori de af det enkelte Sogn valgte medlemmer tillige dannede en Eenhed for dettes Vedkommende«. Konventet tilsluttede sig også kirkekommissionens forslag om menighedsråds virksomhed, men ønskede en række yderligere opgaver henlagt under det københavnske menighedsråd: kirkerne og menighedernes økonomiske forhold – herunder spørgsmålet om opførelse af nye kirker, ansættelse af flere præster, deling af de alt for store sogne og en fremtidig ændring af præsters og kirkebetjentes lønningsforhold – samt genoprettelse af et kirkeligt fattigvæsen og kirke-disciplinen.⁶⁹

Under debatten om kirkekommissionens andragende havde gejstligheden ikke direkte berørt det egentlige kirkeforfatningsspørgsmål, fordi man forventede den kirkelige eller verdslige øvrighed ville arbejde videre med sagen. Da dette ikke skete, blev spørgsmålet taget op i både Roskilde og Københavns præstekonvent. En anden årsag til den fornyede interesse for forfatningssagen var også frygten for, at loven om sognebåndsløsning og det kirkelige røre – foranlediget af Søren Kierkegaards skarpe angreb på kirken, en omfattende uro inden for Indre Mission og Foreningen for kirkelig Friheds virke – skulle føre til en opløsning af folkekirken. Sognepræst ved Helligåndskirken, Pram Gad, rådede således i november 1855 Roskilde præstekonvent til at indsende et andragende til kultusministeriet med opfordring om at forelægge rigsdagen et lovforslag om en kirkeforfatning, som skulle bygge på kirkekommissionsflertallets forlæg. Selvom flere medlemmer

var betænkelig ved at fremskynde forfatningssagen på grund af det kirkelige røre og præsternes uenighed om sagen, blev Pram Gads forslag alligevel vedtaget.⁷⁰

Mindre held havde Pram Gad med at overbevise Københavns præstekonvent om, at det burde støtte Roskilde konvent i forfatningssagen. Men efter pres fra E. Tryde og H. N. Clausen nedsatte konventet dog et udvalg, som nærmere skulle overveje sagen.⁷¹ Den betænkning, udvalget forelagde konventet i februar 1856, var kendetegnet ved store meningsforskelle. Et flertal bestående af H. N. Clausen, Pram Gad og E. Tryde anbefalede konventet at tilslutte sig andragendet fra Roskilde præstekonvent. De fandt det også vigtigt, at det organ, gennem hvilket kirken skulle komme til orde, repræsenterede både gejstligheden og menighederne. Derfor anbefalede de, at der oprettedes et højere kirkeligt organ (et kirkeråd), før man påbegyndte en nærmere udformning af den kirkelige organisation, som for eksempel menighedsråd. For nok var menighedsråd vigtige, men de kunne let udvikle en skadelig separatisme eller afstedkomme forviklinger indbyrdes mellem rådets medlemmer, »naar ingen Appel var mulig til høiere kirkelig Instants«. Men det hastede med en forfatningsmæssig ordning af folkekirken, hvis man skulle skabe modvægt mod separatismen og sektvæsenet. En yderligere udsættelse var også uholdbar, for »naar Rigsdagen først i en Række af Aar har vundet Hævd paa at tage kirkelige Sager under Behandling, er der al Grund til at antage, at Bestræbelserne for at emancipere kirken fra Rigsdagen ville møde langt større Vanskelighed«.⁷²

Sognepræst ved Christiansborg slotskirke, J. H. V. Paulli, frarådede i et separatvotum indførelsen af en synodalforfatning med frie valg, fordi en repræsentativ forfatning ikke kunne regne med »en levende Deeltagelse og Virksomhed baade fra Geistlighedens og Menighedens Side«. Paulli mente ikke den kirkelige opløsning kunne afhjælpes ved en forfatning, hvorfor der kun burde gøres forberedende skridt til at ordne folkekirkens forhold ved at gennemføre kirkekommissionsmindretallets forslag om et kirkeråd i forbindelse med menighedsråd, og dertil føje en dissenterlov samt oprettelsen af en gejstlig jury. Kapellan ved Vor Frue kirke, P. C. Rothe, tilsluttede sig stort set Paullis synspunkter, men mente dog, at der var friske og sunde kræfter i bevægelse inden for kirken. Han ville derfor støtte ethvert forslag, der kunne tjene til at fremme disse kræfter, blandt andet etableringen af en gejstlig jury og kirketugtens genoplivelse. Men da kirketugten kun kunne udøves med menighedens assistance, burde der også oprettes menig-

hedsråd. Desuden foreslog Rothe, at alle kirkelige lovforslag først skulle diskuteres på landemoderne, som skulle reorganiseres og udvides, så også lægfolket fik tale- og stemmeret på disse. Landemodernes betænkninger skulle derefter videregives til et kirkeråd, som affattede den endelige indstilling til kultusministeren.⁷³

Da ingen af disse forslag opnåede flertal i konventet, blev det besluttet ikke at indgive et andragende til kultusministeriet. H. N. Clausen var skuffet over denne beslutning og udtalte, at det var nødvendigt med en kirkeforfatning, der kunne øge samarbejdet mellem gejstligheden og menighederne. For hvis man udelukkede menigheden, ville den i stedet »ty til Rigsdagen som dens Talsmand mod Gejstligheden«. Konventets reaktion var derfor særdeles uheldigt, fordi rigsdagen nu ville tage initiativet.⁷⁴

Regeringens kirkepolitik 1855-1864

Halls kirkepolitik var i hans første embedsår pragmatisk og mere styret af velvillighed over for de grundtvigske frihedskrav end af et egentligt ønske om at gennemføre en endelig ordning af kirkens forhold. Men ligesom sine ministerkolleger var Hall også tvunget til at føre en kompromissøgende politik på grund af den ringe disciplin blandt de egentlige regeringstilhængere og rigsdagens yderfløje, som ofte var afgørende for at regeringen kunne videreføre sin helstatspolitik.

Efter vedtagelsen af loven om sognebåndsløsning søgte han gennem yderligere lovgivningsmæssige og administrative foranstaltninger at forberede en kirkeforfatning. Denne pragmatiske tolkning af grundlovens § 80, hvorved udtrykket »ved Lov« i praksis tolkedes som ved lovgivning, betød at de kirkelige spørgsmål ikke løstes på engang, men derimod efterhånden som de blev aktuelle. Selvom Halls kirkepolitiske initiativer til tider kritiseredes af de rigsdagsmedlemmer, som ønskede grundlovens § 80 opfyldt, mødte de dog tilslutning hos de kirkelige fløje, der ville bygge en kirkeforfatning på de bevarede kirkelige institutioner. Og dermed opnåede han at vinde tid til at behandle en række vigtige problemer, som nødvendigvis skulle afklares, inden selve kirkeforfatningsspørgsmålet kunne forelægges enten i rigsdagen eller for gejstligheden. Hall understregede da også ved flere lejligheder, at kirkeforfatningssagen krævede en grundig forberedelse, hvis man skulle undgå strid og splittelse inden for kirken.⁷⁵

Allerede under forhandlingerne om lovforslaget om sognebåndsløsning havde Hall tilkendegivet, at han ville arbejde for indførelsen af menighedsråd. Han mente dog denne sag bedst kunne ordnes ved ad-

ministrative forholdsregler, hvilket også blev tilfældet, for den 24. september 1856 udsendte han et cirkulære til biskopperne om oprettelse af frivillige menighedsråd.⁷⁶

I cirkulærets indledning påpegede Hall, at selvom der var behov for et sådant organ i menighedslivet, var det vanskeligt lovgivningsmæssigt at indføre menighedsråd »efter een Form i alle Menigheder i Landet«. På den baggrund begrænsede han sig til ved administrative forholdsregler at give mulighed for dannelsen af frivillige menighedsråd. Hall opfordrede gejstligheden til at drøfte, hvordan cirkulærets indhold kunne gennemføres i praksis. Ligeledes anmodede han præsterne om, at tilvejebringe et udvalg af menigheden, der både kunne fremtræde som dennes naturlige organ og tillige virke som støtte og medhjælp for præsten i hans embedsgerning. Det blev overladt til den enkelte præst i samarbejde med menigheden at sammensætte et sådant organ.

Cirkulæret indeholdt ikke bestemte regler for menighedsrådenes virksomhed, men Hall anbefalede at menighedsrådet især deltog i forvaltningen af sjælesørgerembedet og i bestyrelsen af menighedens indre religiøse anliggender. Desuden burde menighedsrådet – ligesom medhjælperinstitutionen – tage sig af kirketugten. Endelig kunne menighedsrådet udtale sig om kirkelige forhold og fremkomme med forslag til initiativer, som kunne bidrage til at fremme menighedens kristelige og kirkelige liv.⁷⁷

For at styrke de frivillige menighedsråd fremsatte Hall i november 1857 forslag om at overlade dem bestyrelsen af De fattiges Kasse. Forslaget blev næsten uden forhandling vedtaget i landstinget, hvor kun Orla Lehmann stemte imod. Han kritiserede også heftigt de frivillige menighedsråd, som han ikke kunne anerkende, fordi de ikke havde lovhjemmel. Menighedsrådene var ikke et væsentligt led i ordningen af kirkens forfatning, sådan som ministeren og samtlige landemoder ellers påstod. Tværtimod betød menighedsrådene, at man ikke fik »Folkekirkens Ordning ved Lov, men ved administrative stykkevisse Foranstaltninger«, og dermed ville grundlovens § 80 aldrig blive opfyldt. Efter vedtagelsen blev forslaget overgivet til folketinget, hvor det imidlertid kun nåede at blive anmeldt.⁷⁸

Cirkulæret af 24. september 1856 om oprettelse af frivillige menighedsråd blev modtaget positivt af biskopperne, der navnlig var tilfredse med, at menighedsråd ikke indførtes ved lov. Til gengæld var der mindre enighed om fremgangsmåden ved deres dannelse, idet nogle biskopper mente rådene skulle vælges og ledes af præsten, mens andre ønskede de skulle være en repræsentation for menigheden og derfor også vælges af denne. Præsterne støttede også oprettelsen af menig-

hedsråd, men i praksis gjorde de meget lidt for at efterkomme opfordringen i cirkulæret.

Efter godt et år var der dannet frivillige menighedsråd i 197 af landets 997 pastorater, men herefter oprettedes der kun få. Der var flere årsager til, at menighedsrådsinstitutionen ikke fik større udbredelse. Dele af gejstligheden mente således, at menighederne var for umodne til at vælge menighedsrådene, og at det var problematisk at skaffe egnede mænd til rådene. Dertil kom menighedernes svage interesse for sagen og manges uvilje mod at lade sig indvælge i rådene, fordi de opfattedes som et kirkepoliti. Men manglen på opgaver af mere praktisk art var også medvirkende til menighedsrådenes ringe fremgang.⁷⁹

Kort før udsendelsen af menighedsråds-cirkulæret havde Hall ved en ministeriel skrivelse af 6. september 1856 ændret præsternes pensionsforhold. Da præsterne ikke var omfattet af pensionsloven af 5. januar 1851 måtte deres pension udredes af embederne, og derfor var det meget svært at pålægge en præst at søge sin afsked, selvom han på grund af alder eller svaghed ikke kunne passe sit embede. Nu blev det muligt for en præst at lade sig pensionere eller tvinge ham til at søge sin afsked, idet han kunne få en pension svarende til, hvad han var berettiget til ifølge pensionsloven. Men hensigten med pensionsreformen var også at genskabe befolkningens tillid til kirken, hvor mange præster savnede den troens nidkærhed, der var betingelsen for menighedernes vækkelse til et sandt kristeligt og kirkeligt liv.⁸⁰

Efterhånden fjernede Hall også flere af de snærende statskirkelige bånd gennem lovgivning og administrative foranstaltninger. Således fremsatte han i rigsdagssamlingen 1856-57 – efter først at have indhentet betænkninger fra både biskopperne og landemoderne – forslag i landstinget om ophævelse af dåbstvangen. Forslaget fik bred tilslutning i landstinget, idet kun paragraffen om kirkedisciplinen kritiseredes af flere medlemmer, som mente dette spørgsmål skulle udsættes indtil folkekirken havde fået et organ. Den omdiskuterede paragraf blev derfor fjernet, hvorefter forslaget blev vedtaget. Loven af 8. marts 1857 betød, at forældre som ikke ønskede at få deres børn døbt, blot skulle anmelde børnenes navn til kirkebogen inden de fyldte et år. Undladelse heraf fik ingen konsekvenser for forældrene, men medførte til gengæld, at børnene ikke blev medlemmer af folkekirken. Loven, der var en nødvendig følge af trosfriheden, fik ikke større betydning uden for København. Rigsdagen vedtog senere en følgelovgivning, hvorved bestemmelsen om at børns arveret var afhængig af deres dåb blev ophævet (lov af 13. november 1857).⁸¹

Et problem, der længe havde plaget mange præster, var vielse af

fraskilte. Nu løste Hall konflikten mellem lov og samvitighed ved kongelig anordning af 10. oktober 1857, som tillod fraskilte at blive viet efter Mynsters ritual af 1839.⁸²

Halls kirkepolitik blev navnlig støttet og forsvaret af grundtvigianerne, fordi den dels imødekom deres frihedskrav og dels bevarede rigsdagens indflydelse på den kirkelige lovgivning. Men inden for gejstligheden var der mange, som var foruroliget over Halls kirkepolitiske initiativer. Dette var også baggrunden for at alle landemoderne i 1855 – stærkt tilskyndet af biskop Martensen – ansøgte kultusministeriet om at blive anerkendt som kirkelige organer og samtidig besluttede, at præsterne skulle have mulighed for at deltage i forhandlinger på landemoderne.⁸³

Disse bestræbelser på at udvikle de endnu bevarede historiske institutioner som landemoderne og medhjælperinstitutionen fik især tilslutning fra de højkirkelige, der håbede de herigennem kunne skaffe gejstligheden større indflydelse på den kirkelige lovgivning og dermed efterhånden opbygge en kirkeforfatning nedefra. Også adskillige fra den kirkelige venstrefløj støttede disse bestræbelser, fordi de ønskede at hindre dannelsen af en kirkeforsamling, hvor grundtvigianerne ville udgøre et mindretal og derfor ikke kunne sikre en rummelig folkekirke. Afgørende for dette utraditionelle samarbejde var også, at både grundtvigianerne og de højkirkelige betragtede landemoderne og medhjælperinstitutionen som gamle statskirkelige former, der ved en fornyelse kunne bringes til at fungere som kirkelige repræsentationer.

Selvom man i kultusministeriet henlagde landemodernes andragender, fik de dog indflydelse på Halls kirkepolitiske initiativer. For under en forespørgsel i februar 1856 om ophævelsen af tvangsdåb udtalte Hall, at han ikke ville foretage alvorlige indgreb i kirkens indre forhold, uden først at have hørt en stemme fra kirken selv, hvilket for øjeblikket var biskopperne og landemoderne.⁸⁴

Den 25. marts 1856 udsendte Hall derfor 2 cirkulærer til biskopperne, hvori de anmodedes om at forelægge spørgsmålene om afskaffelse af dåbstvangen og benyttelsen af Balles lærebog for landemoderne, sådan at kirken fik lejlighed til at udtale sig, inden han traf sin beslutning. Hall anerkendte dermed landemoderne som kirkelige organer, og i december 1856 gik han et skridt videre, idet han i landstinget understregede, at der forhåbentlig snart kunne fremsættes et forslag om dannelsen af et organ, der repræsenterede kirken. Men inden dette skete, ville Hall først indhente landemodernes betænkning om et udkast vedrørende et kirkeråd. Dette blev virkeliggjort den 18. maj 1857 med udsendelsen af 2 cirkulærer til biskopperne om henholdsvis udvi-

dede landemoder og kirkeforfatningssagen, hvorved landemoderne fik mulighed for at behandle forfatningsspørgsmålet inden forelæggelsen i rigsdagen.⁸⁵

Halls anerkendelse af landemoderne som kirkelige organer mødte hurtig modstand i folketinget, hvor bondevennerne og flere nationalliberale politikere bekæmpede ethvert forsøg på at begrænse rigsdagens indflydelse på den kirkelige lovgivning. Der blev også rejst kritik i landstinget, hvor H. N. Clausen hævdede, at landemoderne på længere sigt ville blive anerkendt som de eneste kirkelige organer, hvilket var i strid med kirkens grundsætninger. Orla Lehmann udtrykte bekymring for, at grundlovens løfte om at kirkens forfatning skulle ordnes ved lov nu kunne omgås gennem administrative forholdsregler og dermed ville rigsdagens ret og stilling blive undergravet.⁸⁶

Frygten for at landemoderne skulle udvikle sig til egentlige kirkelige eller gejstlige organer var også baggrunden for, at H. N. Clausen i oktober 1857 fremsatte forslag i landstinget om oprettelse af et kirkeråd. Tilskyndet af pastor C. Kalkar i Gladsåkske og stiftsprovst Tryde havde Clausen udarbejdet forslaget efter mødet i Københavns præstekonvent i december 1855 (se side 172f), men hurtig fik det støtte fra en kreds af mænd i hovedstaden, som alle interesserede sig for kirkeforfatningsspørgsmålet. Efterhånden tilsluttede over 900 – deriblandt 209 gejstlige – sig forslaget ved underskrift, men da det mødte massiv modstand på landemoderne, lod Kalkar og Tryde sagen falde, hvilket var Clausen meget imod.⁸⁷

Under forslagets førstebehandling kritiserede Clausen skarpt landemodernes behandling af forfatningssagen, men da de ikke kunne betragtes som organer for kirken og gejstligheden, afspejlede deres erklæringer om forfatningsspørgsmålet heller ikke gejstlighedens synspunkter. Han beskyldte også landemoderne for bevidst at sinke denne sag, fordi de var modstandere af en repræsentativ forfatning.

En af Clausens støtter var Orla Lehmann, der ivrigt forsvarede rigsdagens ret til sammen med kongen at lovgive i kirkelige sager. Men det var ifølge Lehmann magtpåliggende at skabe et organ, som kunne rådgive rigsdagen i kirkelige spørgsmål, da landemoderne hverken var eller egnede sig som kirkelige organer. Kultusminister Hall afviste Lehmanns argumenter og mente, at Clausen fejlfortolkede landemodernes betænknings, da disse efter hans mening ingenlunde ville sætte forfatningssagen i bero. Det virkelige problem var derimod, at kun få lægfolk af betydning havde deltaget i diskussionerne eller var fremkommet med forslag. Clausens forslag blev vedtaget af landstinget, der samtidig nedsatte et udvalg, som skulle udforme det endelige lovforslag.⁸⁸

I udvalgets betænkning af 20. november 1857 understregedes det, at samtlige medlemmer var enige om at bringe kirkekommissionsflertallets forslag »i den bedst mulige Form«, da dette var det oprindelige og mest udførlige. Udvalget fastholdt desuden, at kirkerådet i rent kirkelige sager skulle have besluttende myndighed, men at rigsdagens kontrol med kirken skulle bevares, så de af kirkerådet vedtagne beslutninger først fik gyldighed, når de også var vedtaget af rigsdagen. Dermed fik rigsdagen en form for vetoet, men skulle ellers kun lovgive i blandede sager. I spørgsmålet om valgene til kirkerådet støttede udvalget den foreslåede form »af middelbare Valg som den meest betryggende«. Disse valg skulle udgå fra menighedsrådene, der derfor måtte organiseres ved lov. Endelig mente udvalget, at grundsætningen om lige mange gejstlige og verdslige medlemmer skulle fastholdes både i kirkerådet og i valgforsamlingen. På dette grundlag fremsatte Clausen, Lehmann, Dahl, Møller og Tang forslag til lov angående dannelse af et kirkeråd, som var identisk med kirkekommissionsflertallets forslag, men med mere specifikke valgbestemmelser.⁸⁹

Et af udvalgets medlemmer J. N. Madvig påpegede, at selvom forslaget indeholdt en fornuftig løsning af opgaven, måtte han alligevel fraråde landstinget at fremme lovudkastet, fordi en kirkeforfatning ikke kunne tilvejebringes, så længe gejstligheden ikke ønskede den, og menighederne samtidig ikke interesserede sig for forfatningssagen. Udvalgsflertallet fandt Madvigs betænkeligheder ubegrundet, for hvis sagen nu blev standset i rigsdagen, ville det medføre at landemoderne kom til »ubeføiet at gjælde paa ubestemt Tid som Folkekirkens repræsentative Organer«. Derfor forelå der ikke længere et betimeligheds-spørgsmål, men et principspørgsmål: valget mellem et landemodeorgan eller et kirkerådsorgan.⁹⁰

Heller ikke et andet medlem J. V. Bloch kunne tiltræde flertallets forslag, fordi han fandt det uforsvarligt at ville påtvinge folkekirken en sådan ordning, når kirken ikke ønskede et kirkeråd. I stedet for stillede han forslag om en reform af landemoderne, der skulle omdannes til virkelige folkekirkelige repræsentationer, hvor også lægfolk kunne komme til orde. Landemoderne skulle have besluttende myndighed i alle rent kirkelige sager, afgive betænkning i blandede sager og have ret til at indgive andragender til både regeringen og rigsdagen. Bloch understregede, at hans forslag ikke udelukkede det ønskede endemål om en samlet repræsentation for hele folkekirken. Hertil bemærkede flertallet, at forslaget ville give »de kirkelige Anliggender hen til en discretionair Behandling fra Kirkeministerens Side, som lader Forholdet imellem Geistlige og læge Afsendinge fra Menighedsraadene ganske

ubestemt«, og dermed var der åbnet mulighed for en sammensætning af overvejende gejstlige medlemmer.⁹¹

Bloch trak imidlertid sit forslag tilbage, da det ikke fik tilslutning i landstinget. En af hans kritikere var Orla Lehmann, der advarede imod at opbygge en kirkeforfatning ved en udvidelse af landemoderne, som udelukkende blev støttet af en alliance imellem de højkirkelige og det yderste kirkelige venstre. Derimod forsvarede han udvalgsflertallets forslag, som også fik tilslutning fra kultusminister Hall, selvom bestemmelsen om, at kirkerådet skulle have besluttende myndighed, ikke tiltalte ham, fordi den ville vanskeliggøre dannelsen af et kirkeråd.

Hall forudså, at løsningen af forfatningsspørgsmålet måtte udsættes nogen tid på grund af rigsdagens manglende interesse for forslaget. Selv foretrak Hall en kirkeforfatning baseret på menighedsråd og med landemoderne som et vigtigt medlem. Clausen kritiserede disse synspunkter, og fandt det uheldigt, når ministeren ad administrativ vej opfordrede landemoderne til at håndhæve deres stilling som kirkelige organer, og »følgelig have erklæret sig imod ethvert Lovudkast, som gik i anden retning«. Det valg, rigsdagen ifølge Clausen nu stod over for, var, om forfatningen skulle ledes i retning af en gejstlighedskirke, hvor gejstligheden skulle skilles ud og være styrende, eller udvikles i retning af en menighedskirke, hvor »den store reformatoriske Grund-sætning om et almindeligt Præstedømme, Menigheder og Geistligheder organiseres til at samvirke forenende for Kirken«. Efter at landstinget havde vedtaget flertallets forslag om dannelse af et kirkeråd, blev det oversendt til folketinget, hvor det dog først kom til behandling i oktober 1858, da H. Hage og A. Krogh genfremsatte det.⁹²

På trods af den svage interesse i landstinget for forfatningssagen blev Clausens forslag – hvis mål var at tilvejebringe en kirkeforfatning af synodal karakter ved at begynde ovenfra med oprettelsen af et kirkeråd – alligevel vedtaget, hvilket skyldtes såvel Orla Lehmanns solide støtte som landstingets vished om, at forslaget ville blive afvist i folketinget. For i folketinget »havde Bondevennepartiet Magten«, skriver Clausen i sine erindringer. »Dets Førere fandt ikke alene Understøttelse hos det grundtvigske Parti; men de kunde fra Landemodsakterne paaberaabe sig Geistligheden i dens Helhed som Modstander af Forslaget. Der blev i den sejerstrygge Stemning besluttet at statuere et Exempel ...«, hvorved det forslag, som skulle opfylde en paragraf i grundloven blev »ihjelslaet med udsøgt Haan«.⁹³

Der var flere grunde til, at forslaget om et kirkeråd allerede blev forkastet af folketinget efter førstebehandlingen. Da både bondevennerne og grundtvigianerne ønskede, at de kirkelige sager fortsat skulle

være underlagt rigsdagen, kunne de ikke acceptere et forslag, som de mente var et indgreb i rigsdagens myndighed. Samtidig var begge grupperinger imod at kirkerådet skulle sammensættes af lige mange verdslige og gejstlige medlemmer, fordi det var hierarkisk og uluthersk. Men Clausens skepsis over for den almindelige valgret, hans modvilje mod grundtvigianernes frihedskrav og ringeagt for bondevennerne havde også givet ham mange politiske fjender, der nu viste deres mistillid ved at nedstemme hans forslag om et kirkeråd. Endelig var folketinget også uenig om, hvorvidt en kirkeforfatning skulle opbygges nedefra gennem oprettelsen af menighedsråd eller bygges op ovenfra ved dannelsen af et kirkeråd.

D. G. Monrad, der støttede forslaget, påviste under forhandlingerne at uoverenstemmelserne i folketinget egentlig ikke var større, end at man burde kunne vedtaget forslaget. Hertil svarede kultusminister Hall, at sålænge gejstligheden modarbejdede en kirkeforfatning, og den menige befolkning kun udviste ringe interesse for en kirkerepræsentation, var der ingen grund til at fremskynde en endelig ordning af kirkens forhold.⁹⁴

Trods Halls udtalelser arbejdede man alligevel videre med kirkeforfatningssagen i kultusministeriet, hvis direktør siden august 1858 havde været Monrad. I praksis var det ham, der ledede ministeriet, idet Hall i 1857 også var blevet konseilspræsident og fra juli 1858 tillige overtog udenrigsministeriet. Der var adskillige gejstlige, som gerne så, at Monrad overtog kultusministerposten, hvilket også skete den 6. maj 1859. Få måneder senere fremlagde han et lovudkast angående ordningen af folkekirkens forfatning for konseilspræsidenten. Efter regeringens godkendelse udsendte Monrad den 3. august et udkast til en forfatningslov for folkekirken til samtlige biskopper med opfordring om at indsende såvel egne som den øvrige gejstligheds betænkning vedrørende udkastet.

I udkastets forord fremhævede Monrad, at virkeliggørelsen af grundlovens § 80 ikke måtte hindres af modstanden i folketinget og landemoderne mod etableringen af et kirkeråd, der ikke kunne blive slutstenen i en kirkeforfatning. Derfor byggede hans forslag også på tidligere erfaringer og forarbejder samtidig med at det sluttede sig til de bestående administrative former.⁹⁵

Hensigten med Monrads kirkeforfatningsudkast var at opbygge en presbyterial-synodal kirkeordning, hvor konge- og statsmagten indgik som et væsentligt led i kirkestyrelsen, der skulle bestå af menighedsråd, provstiråd, landemoder og et kirkeråd. I hvert sogn skulle der oprettes et menighedsråd bestående af sognepræsten som formand og 4 til 12

menighedsvalgte medlemmer. Valgret havde ethvert medlem af folkekirken, som var fyldt 30 år, mens valgbarheden indtrådte ved det 25. år. Selve valghandlingen skulle foregå i kirken. Formanden skulle lede menighedsrådets forhandlinger og sørge for at beslutningerne blev udført. Menighedsrådet skulle mødes hver anden måned, og dets hovedformål var at sørge for sognets syge, fattige, forældreløse. Det skulle også understøtte præsten i hans sjælesørgervirkomhed, hvis han ønskede det. Desuden skulle rådet bestyre De fattiges Kasse og en egen kasse, hvortil menigheden betalte den sum, som årligt behøvedes til dækning af forskellige udgifter. Endelig skulle det medvirke ved ansættelsen af præster.

Ligeledes skulle der i hvert provsti etableres et provstiråd bestående af provsten som formand og et medlem af hvert menighedsråd. Rådet skulle årligt afholde 2 møder, vælge provsten og høres af kultusministeriet i alle spørgsmål af betydning for provstiet. Provstevalget skulle ledes af biskoppen, og alle provstiets præster og kapellaner have ret til at deltage i dette møde.

Landemodet skulle bestå af stiftets biskop som formand, stiftets provster og et af hvert provstiråd valgt medlem. Årligt skulle landemodet holde et møde, hvis ikke kongen traf anden beslutning. Landemoderne skulle behandle alt, hvad der hidtil havde hørt under deres område, men også afgive betænkning om de forslag til love og anordninger, der blev forelagt af kultusministeriet. Endvidere skulle landemodet forestå valget af kirkerådets medlemmer og vælge stiftets biskop. Stiftets gejstlige og menighedsrådsmedlemmerne havde ret til at deltage i landemodets forhandlinger uden stemmeret.

Endelig skulle der dannes et kirkeråd, som skulle være rådgivende i ydre og bestemmende i indre kirkelige sager. Rådet, der selv valgte formand og hvis møder skulle være offentlige, skulle samles hvert 3. år eller når kongen ønskede det sammenkaldt. Kongen kunne også opløse kirkerådet og udsætte dets møder. Kultusministeren var berettiget til at deltage i rådets forhandlinger.

Monrads kirkeforfatningsudkast sikrede ikke kirkens selvstændighed, idet den afgørende magt fortsat var hos kongen, regeringen og rigsdagen, mens kirkerådet – det øverste organ – kun skulle have rådgivende myndighed vedrørende al kirkelig lovgivning, en begrænset sanktionsret og initiativret. Menighedsråd, provstiråd og landemoder skulle varetage administrative opgaver, være rådgivende og have indflydelse på ansættelsen af de kirkelige embedsmænd. Endelig var menighedsrådene nu påbudte og retlig bestemte.⁹⁶

Kirkeforfatningsudkastet mødte massiv kritik fra gejstligheden, idet

kun biskop Daugaard i Ribe kunne støtte det. Selvom biskop Bindsbøll (Lolland-Falster), Engelstoft (Fyn) og Jørgen Hansen (Als-Ærø) fandt udkastet bedre end tidligere forslag, kunne de alligevel ikke anbefale det ophøjet til lov. Både biskop Martensen, Brammer i Århus og Kierkegaard i Ålborg var arge modstandere af udkastet, fordi de politisk-demokratiske valg til kirkerådet kunne få alvorlige følger for kirken, ligesom menighederne kun skulle være medbestemmende, medvirkende og medhjælpende. Deres konklusion var, at kirken udmærket kunne leve med den konfessionsløse rigsdag som lovgivende myndighed, fordi den ikke blandede sig i de rent kirkelige sager, og da mange sager kunne afgøres administrativt uden rigsdagens medvirken, og derfor hastede det ikke med en kirkeforfatning.

Kun Daugaard, Bindsbøll og Engelstoft støttede i princippet påbuddet om oprettelse af menighedsråd, selvom de ønskede præstens selvstændighed over for menigheden bedre sikret. Både Martensen, Brammer og Kierkegaard var imod påbuddet og mente, frivilligheden skulle fastholdes. Bindsbøll, Brammer, Kierkegaard og Martensen mente, at menighedsrådenes virksomhed skulle være mere kirkeligt betonet, og de var imod rådets beskatningsret. Endelig var Bindsbøll og Engelstoft betænkelige ved, at menighedsrådet overtog opgaver, som betød at det blev underlagt den borgerlige øvrighed. Alle biskopper frarådede oprettelsen af provstiråd, fordi de ville komplicere kirkestyrelsen. Derimod var de nogenlunde tilfredse med landemodernes organisation, selvom Martensen var betænkelig ved, at lægfolk skulle deltage i landemodet.⁹⁷

I Københavns præstekonvent blev kirkeforfatningsudkastet også skarpt kritiseret. Især påbuddet om menighedsråd, fordi konventet ønskede frivilligheden bevaret og frarådede at overføre politiske former på kirken. Kun sognepræst ved Helligånds kirke, Kolthoff, forsvarede Monrads forslag, og understregede, at konventet selv tidligere havde forlangt menighedsråd.⁹⁸

Modstanden mod forfatningsudkastet fik Monrad til at kassere det og i stedet udarbejde et nyt udkast, som kun omfattede menighedsråd og provstiråd. Det afveg en del fra det tidligere, eftersom menighedsråd ikke var påbudt, men kunne oprettes ifølge cirkulæret af 24. september 1856. Menighedsrådets beskatningsret var også udeladt, ligesom forslaget havde en mere kirkelig karakter, idet der stilledes større krav til de valgbares og valgberettigedes kirkelige kvalifikationer samtidig med, at præsterne fik indflydelse på menighedsrådenes sammensætning ved det første valg. Dog skulle rådene have samme opgaver som i det første forslag. Provstiråd – hvis sammensætning og virksom-

hed indskrænkedes betydeligt – skulle fortsat indføres, selvom samtlige biskopper havde frarådet det. Monrad sendte forslaget til samtlige biskopper og bad dem indsende deres bemærkninger omgående til kultusministeriet, så forslaget hurtigt kunne blive fremsat i rigsdagen.

Alle biskopper bortset fra Martensen tilsluttede sig Monrads forslag, man ønskede dog visse mindre ændringer. Den større sympati for dette forslag skyldtes især dets begrænsede omfang og tydeligere kirkelighed, samt at frivillighedsprincippet ved oprettelsen af menighedsråd var bevaret. Disse synspunkter var også baggrunden for, at flertallet af landemoderne kunne støtte forslaget, selvom de var imod at menighedsrådene fik indflydelse på præsteansættelserne.⁹⁹

Den 3. oktober 1860 forelagde Monrad sit forslag i landstinget om oprettelse af menighedsråd m.m., som næsten var identisk med det han havde sendt til biskopperne. Under førstebehandlingen bekæmpede grundtvigianerne forslaget, navnlig pastor Strøm fra Marslev, som mente det var begyndelsen til en kirkeforfatning. Forslaget ville i stedet for at samle det splittede og styrke det svage, »frembringe den modsatte Virkning og tidligt eller seent ende med at sprænge Folkekirken istykker«. Han var også utilfreds med, at forslaget ikke tog hensyn til loven om sognebåndsløsning, idet det gik »ud fra en skarp Begrænsning mellem de danske Sognemenigheder, hvilket hverken var lovlig eller factisk længere existerer«.¹⁰⁰

Monrad påpegede, at hensigten med forslaget var at styrke menighedsrådsinstitutionen. For når man gav menighedsrådenes virksomhed et bestemt indhold, ville de også kunne fungere langt bedre og udrette meget gavnligt. Modstanden mod forslaget skyldtes ifølge Monrad udelukkende, at mange præster ikke ville give afkald på deres hidtidige magt og indflydelse.¹⁰¹ Efter en del diskussion nedsatte landstinget et udvalg, der nærmere skulle behandle forslaget.¹⁰²

I udvalgsbetænkningen frarådede et flertal forslagets vedtagelse, fordi de foreslåede menighedsråd ikke for tiden kunne indføres i folkekirken, da de var knyttede til de skarpt adskilte sognemenigheder og dermed pegede i en anden retning end den, hvori kirken i de senere tider havde bevæget sig. Dernæst var menighedsrådene det første skridt på vejen »til en saadan repræsentation og paa Majoritetsvalg byggede Kirkeforfatning, der vil sætte den kirkelige Frihed i Fare«.¹⁰³ Mindretallet glædede sig derimod over dette første forsøg på at organisere menighedslivet i kirken, som betød, at »der afstikkes et Omraade for den begyndende Virksomhed af Menighedsraadet, som kan over-sees, som ikke gjør store Fordringer til Kræfterne og deres Anvendelse«.¹⁰⁴ Trods de forskellige synspunkter fremsatte hele udvalget i fæl-

lesskab en række ændringsforslag, der skulle styrke frivillighedsprincippet.¹⁰⁵

Under den endelige behandling af lovforslaget, rådede forfatteren og politikerens C. Ploug landstinget til at nedstemme forslaget, fordi det var det første skridt mod at organisere kirken som en stat i staten. En kirkeforfatning ville ødelægge den politiske udvikling og fordærve den kirkelige, fordi »den Opløsning, man frygter, netop vil tilvejebringes ved en saadan Ordning som paatænkes«. ¹⁰⁶ Lovforslaget blev alligevel vedtaget og overgik herefter til folketinget. ¹⁰⁷ Her afviste den grundtvigske fløj også forslaget, fordi der ikke var behov for en kirkeforfatning, så længe folkekirken endnu var rummelig. Monrad søgte at dæmpe frygten for, at forslaget på længere sigt ville føre til gennemførelsen af en kirkeforfatning, idet han erklærede sig villig til at fremme kirkens forfatningsmæssige ordning ved administrative foranstaltninger. Denne indrømmelse stoppede dog ikke angrebene på forslaget, der udover Monrad kun forsvarede af H. Hage og kammerherre Feddersen. På trods af modstanden nedsatte folketinget et udvalg, som med undtagelse af den nationalliberale H. Hage næsten udelukkende bestod af grundtvigianere. ¹⁰⁸

I udvalget fik forslaget en krank skæbne, eftersom et flertal rådede folketinget til at afvise dets videre behandling. Begrundelsen var, at forslaget ikke tog udgangspunkt i menigheder, som frit og åndeligt kunne slutte sig til en af folkekirkens præster, men derimod i menigheder, »der ere dannede ved de udvortes Sognegrændser uden hensyn til, hvor forskellige kirkelige Anskuelse der maaske findes indenfor dem«. Altså ikke en videreførelse af den udvikling, som var begyndt med loven om sognebåndsløsning. Ikke engang København, hvor dette forhold især var fremtrædende, var undtaget fra forslagens bestemmelser. Samtidig byggede forslagens menighedsråd på en sammenblanding af sogn og menighed, hvilket ville påvirke dets virksomhed, »da det ikke er en virkelig Menighed, men det folkekirkelige, ja tildeels endog det verdslige Sogn, paa hvis Omraade det skal bevæge sig«. Endelig kunne flertallet ikke anbefale forslaget, fordi det var et bidrag til indfrielsen af løftet i grundloven om en forfatning for folkekirken. Udvalgets råd blev også efterlevet af folketinget, der afviste at færdigbehandle forslaget. ¹⁰⁹

Når Monrads bestræbelser for at tilvejebringe en kirkeforfatning og et retsligt grundlag for menighedsrådene mislykkedes, skyldtes det ikke kun, at folketinget ville fastholde sin myndighed over de kirkelige anliggender, men også økonomiske motiver. For under forhandlingerne om en gejstlig lønreform havde et flertal klart tilkendegivet, at deres

betingelse for at indfri grundlovens § 80 var bevarelsen af statens ejendomsret til kirkegodset og inddragelse af alle kirkemidlerne i statskassen.

Da en ændring af gejstlighedens lønninger var stærkt påkrævet på grund af hyppige præsteforflyttelser, havde Monrad i december 1860 udarbejdet et lovforslag om præsternes løn og optagelse af folkekirken på finansloven. Hovedindholdet i forslaget var en overenskomst med præsterne om at give dem fast løn på finansloven, overføring af embedernes indtægter til denne og en bestemmelse om at opføre kirkens overskud som et særligt fond på finansloven. Gennemførelsen af en fuldstændig lønreform for gejstligheden, som bondevennerne længe havde agiteret for, skulle dog udskydes indtil en kirkeforfatning var gennemført.¹¹⁰

Lovudkastet blev mødt med en storm af protester i folketinget, hvor mange var imod at folkekirken kom på finansloven, fordi det vedrørte spørgsmålet om kirkens ejendomsret. Monrad afviste dette synspunkt, og understregede samtidig, at han ikke ville imødekomme bondevennernes krav om at inddrage kirkens midler i statskassen. Hensigten med forslaget var derimod at »omsætte Folkekirkens Indtægter saaledes, at de danne et samlet Hele, hvoraf igjen Udgifterne bestrides«.¹¹¹ Tscherning udtalte, at forslaget var utilstedeligt, fordi det var begyndelsen til at ophæve statens ejendomsret til kirkegodset. Hvis kirken igen fik denne ejendomsret, mente han, den finansielle kirke ville fortrænge den åndelige, og hurtigt ville et hierarki udvikles. Hans synspunkter påvirkede forslagets behandling i landstinget, som vedtog det i en stærkt omarbejdet udgave.¹¹²

For at give en kommende kirkerepræsentation indflydelse på gejstlighedens lønforhold, fastholdt Monrad at der skulle være et særskilt fond for de kirkelige indtægter, og derfor fremlagde han et nyt forslag i oktober 1861. Ifølge dette skulle tienden indgå i en gejstlig fond, hvoraf præsternes løn skulle udbetales. Forslaget fik imidlertid en form, som Monrad ikke kunne acceptere, hvorefter landstinget forkastede det, fordi der igen var skabt usikkerhed om ejendomsretten til kirkegodset.¹¹³

Samtidig med at bondevennerne øgede deres pres for at få tienden afløst og præsterne sat på fast løn, arbejdede grundtvigianerne ihærdigt for større kirkelig frihed. I november 1861 fremsatte S. Høgsbro, J. A. Hansen og F. Barfod forslag i folketinget, som skulle sikre sognebåndsløserne ret til altergang og begravelse i egen kirke. Forslaget behagede ikke Monrad, der var betænkelig ved rigsdagens optræden som lovgiver på det kirkelige område. Han ønskede derfor at høre gejstligheden om

sagen, men antydede samtidig, at regeringen kunne gennemføre forslagens bestemmelser administrativt udenom rigsdagen ved kongelig anordning. Uden større debat blev forslaget vedtaget, men nåede ikke til behandling i landstinget. Efter at Monrad havde indhentet biskoppernes og landemodernes erklæringer, hvori de anbefalede en anordning frem for en lov, udstedte han den 2. oktober 1862 en anordning om adgang for sognebåndsløsere til at benytte deres egen sognekirke og kirkegård. Hovedbestemmelserne var stort set som i det forslag folketinget tidligere havde vedtaget, så selvom Monrad formelt fulgte gejstlighedens råd, imødekom han reelt folketingets ønsker og undgik derved en konflikt om rigsdagens myndighed i kirkelige sager.¹¹⁴

Fra 1848 til 1864 havde de nationalliberale afgørende indflydelse på den statslige administration. De deltog i de skiftende regeringer, men deres politik prægedes af intern uenighed om indenrigspolitikken og om problemerne i hertugdømmerne, hvis løsning krævede samarbejde med bondevennerne og de konservative kræfter i rigsdagen. Den svage partibinding gav rig mulighed for at markere særstandpunkter, hvilket flere nationalliberale udnyttede, da de i protest mod reformpolitikken støttede bondevennernes kamp for at bevare rigsdagens indflydelse på kirkelovgivningen.

Bondevennernes ønske om fortsat statskontrol med kirkens midler og deres mistillid til gejstligheden – som blandt andet skyldtes bøndernes utilfredshed med tienden – var bestemmende for deres modstand mod enhver kirkeordning, der gav gejstligheden politisk indflydelse. Grundtvigianerne foretrak også rigsdagen som kirkerepræsentation, og derfor forsvarede de kultusministrenes kirkepolitiske initiativer i årene efter 1855, fordi de imødekom flere af deres frihedskrav.

Forholdet mellem stat og kirke 1864-1901

Ansvar for krigsnederlaget i 1864 kom til at hvile på de nationalliberale, og regeringsmagten blev nu overtaget af konservative embedsmænd, der straks indledte forhandlinger om en ændring af grundloven. Disse forhandlinger førte til en tilnærmelse mellem bondevennerne og godsejerne, som i fælles fjendskab til bureaukratiet og i loyalitet mod kongen enedes om en revision af grundloven i 1866, som sikrede de store jordbesiddere fast flertal i landstinget.

Den nye forfatning begrænsede bøndernes politiske indflydelse, og de sluttede derfor op om Det forenede Venstre, som i 1873 fik flertal i folketinget. Venstre krævede udover parlamentarisme også fæstevæse-

nets afløsning, større kirkelig frihed og bevarelse af rigsdagens myndighed i kirkelige sager, men splittelsen mellem grundtvigianerne og det københavnske, litterære venstre gjorde det muligt for højres leder J. B. S. Estrup at regere uden hensyn til folketinget. Forfatningskampen forhindrede derfor gennemførelsen af ny kirkelig lovgivning, og kultusministeriet – hvor der i 1892 oprettedes et nyt departementschefsemdede for den kirkelige forvaltning – blev derfor dominerende i kirkestyret.

Valgmenighedsloven

Tabet af Sønderjylland havde dæmpet den kirkelige debat, men da regeringen i efteråret 1865 afsatte V. Birkedal som sognepræst i Ryslinge – fordi han havde angrebet kongen og regeringen – blussede den atter op. Afskedigelsen, som biskop Martensen af frygt for en storstilet udtræden af folkekirken stærkt havde frarådet, vakte harme både blandt mange grundtvigianere og i Birkedals store menighed, der ikke ville af med ham.

Trods afskedigelsen ville Birkedal ikke forlade folkekirken, og han fortsatte derfor med at prædike. Hurtigt blev der rejst krav om at få en fri kirkelig virksomhed som Birkedals legaliseret, og i november 1866 fremsatte S. Høgsbro forslag i folketinget om, at 20 husstande med egen kirkebygning skulle have ret til at løse sognebånd til en tjenstledig præst og med ham danne en menighed. Selvom kultusminister Rosenørn-Teilmann afviste at lovgive herom, før end kirken havde fået en forfatning, blev forslaget alligevel vedtaget i folketinget. Landstinget nedstemte imidlertid forslaget, fordi der ikke forelå en udtalelse fra kirken om frimenighedsspørgsmålet.¹¹⁵

Efter henstilling fra landstinget udsendte kultusministeren derfor den 15. april 1867 en skrivelse, hvori biskopperne og landemoderne anmodedes om at afgive betænkning vedrørende forslaget om dannelse af frimenigheder og om eventuelle ændringer i folkekirkens forhold. Svarene fra landemoderne viste stor modstand mod frimenighedsforslaget, hvorimod de anbefalede en ordning af de kirkelige forhold og nedsættelse af en kirkekommission. Alle biskopperne undtagen P. C. Kierkegaard i Ålborg frarådede også frimenighedsforslaget, men støttede landemodernes forslag om nedsættelse af en kirkekommission.¹¹⁶

Kongen og godsejerne i rigsdagen var ligeledes imod forslaget om frimenigheder, hvilket dog ikke afficerede konselspræsident Frijs, der efter Rosenørn-Teilmanns afgang som kultusminister bad biskop P. C. Kierkegaard overtage denne post. Trods mange betænkeligheder gav Kierkegaard efter, fordi Frijs lovede at gøre frimenighedsloven til kabi-

netsspørgsmål. Ophavsmanden bag dette politiske skridt var indenrigsminister J. B. S. Estrup, der ville forhindre, at frimenighedsspørgsmålet forenede de stridende venstregrupper mod regeringen og derved blokerede for gennemførelsen af vigtigere sager. Samtidig håbede Estrup ved at imødekomme et bondeønske, der var politisk betydningsløst, at kunne dæmpe den begyndende kamp for almindelig valgret.¹¹⁷

Kultusminister Kierkegaard forelagde i december 1867 et modificeret lovforslag om valg- og frimenigheder og søgte samtidig bevilling på finansloven til en kirkekommission. Selvom forslaget indeholdt flere indskrænkninger end grundtvigianerne syntes om, blev det vedtaget i folketinget, men standsedes af de nationalliberale i landstinget, fordi biskopperne havde indsendt en protestskrivelse mod forslaget. Kort efter trådte Kierkegaard tilbage. Frijs udnævnte nu den tidligere sønderjyske præst Aleth Hansen til minister, og gjorde samtidig loven til kabinetsspørgsmål under henvisning til statens indre og ydre stilling. Den 28. april 1868 vedtog landstinget derfor et kompromis, som gjorde anerkendelsen af valgmenigheder afhængig af ministeriets skøn og begrænsede loven til 5 år.¹¹⁸

Frygten for en regeringskrise, som kunne bringe et mere udpræget godsejerministerium til magten, blev afgørende for vedtagelsen af valgmenighedsloven, der selvom den ikke var særlig vidtgående, alligevel vakte stor kirkelig harme. Gejstlighedens kritik var ikke kun rettet mod regeringen, fordi den havde trumfet loven igennem, men også mod grundtvigianerne og deres opfattelse af kirkebegrebet. Grundtvigianernes kirkebegreb var dualistisk, idet de hævdede, at den hellige almindelige kirke fandtes inden for folkekirken, men uafhængig af folkekirkeordningen. Kirkens indre ordning skulle derfor bygge på frihedens princip, hvorfor de gik imod en repræsentativ forfatning. Desuden fremhævede de, at folkekirken var en borgerlig indretning undergivet rigsdagen. De højkirkelige anerkendte ikke denne dualisme, for folkekirken var den synlige repræsentant for den hellige almindelige kirke, og derfor lagde de vægt på kirkens ydre frihed og selvstændighed. På den baggrund ønskede de en kirkeforfatning, men var ikke enige om dens udformning. Striden mellem disse anskuelser – det kirkelige individualitetsprincip og det kirkelige samfundsprincip – fik stor indflydelse på kirkekommissionens forhandlinger.¹¹⁹

Kirkekommissionen af 1868

Den 18. juni 1868 nedsatte regeringen den bebudede kirkekommission. Tidligere kultusminister C. C. Hall blev formand for kommissionen, der bestod af 9 gejstlige medlemmer og 13 fra rigsdagen, hvoraf halvde-

len var grundtvigianere eller grundtvigsk prægede. Biskop Martensen kritiserede skarpt denne sammensætning, og H. N. Clausen var utilfreds med at de rigsdagsmedlemmer, »som vare gaaede allervidest i Frihedsfordringerne for de kirkelige Individer«, nu skulle afgøre forholdet mellem stat og kirke.¹²⁰

Udover at drøfte selve kirkeforfatningsspørgsmålet skulle kommissionen også behandle forskellige emner, som ministeriet ønskede undersøgt. Forhandlingerne, der fra starten prægedes af store uoverensstemmelser, blev langvarige og først den 31. maj 1870 forelå kommissionens betænkning.¹²¹

I betænkningens indledning frarådede en enig kommission indførelsen af menighedsråd, fordi kirken ikke havde fået en forfatning. Selvom medlemmerne mente, at kirkens forfatning skulle ordnes ved lov, var der stor uenighed om forfatningens udformning. Et flertal foreslog oprettelsen af et kirkeråd bestående af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer, som skulle være rådgivende i blandede og have vetoret i indre kirkelige sager. Martensen, der ellers hidtil havde afvist en synodalordning, støttede nu sammen med H. N. Clausen kravet om et repræsentativt kirkeorgan af frygt for, at rigsdagen skulle fortsætte med at lovgive i kirkelige sager. Også Strøm og Ploug, der længe indædt havde bekæmpet ethvert forsøg på at tilvejebringe en kirkeforfatning, gik ligeledes ind for forslaget om et kirkeråd.¹²²

Selvom et mindretal på 4 medlemmer principielt ikke var imod en repræsentativ kirkeforfatning, frarådede de alligevel indførelsen af et kirkeråd, så længe forholdet mellem stat og kirke ikke endeligt var afklaret. Desuden krævede de kirkens ejendomsret ophævet gennem en reform af gejstlighedens lønningsforhold og anerkendelse af valgmenighedsprincippet. Endelig advarede 2 medlemmer stærkt imod en forfatning, da en sådan også ville give valgret til dem, der kun indvortes hørte til folkekirken.¹²³

Betænkningen indeholdt også et flertalsforslag om at give menighederne begrænset indflydelse på præsteembedernes besættelse og flere forslag om præsternes lønningsforhold. Således ønskede et mindretal præsterne lønnet af staten og tienden inddraget i statskassen, hvilket flertallet blankt afviste og foreslog, at overskuddet af bispetienderne i stedet blev anvendt til forbedring af pensionerne og til understøttelse af mindre embeder. Navnlig var det nødvendigt med en lønreform i København, fordi lønforskellene her var for store. Flertallet tilrådede dog en grundig forhandling med kommunalbestyrelsen herom, fordi en ændring af de københavnske embeders lønforhold var »forbunden med saa eiendommelige Vanskeligheder baade med Hensyn til Tilvejebring-

else og Fordelingen af Midlerne«. ¹²⁴ Clausen fastslog, at en udjævning af de store forskelle mellem præstembedernes indtægter og en forøgelse af »de Geistliges Antal i Forhold til den stigende Folkemængde« var stærkt påkrævet, hvis man skulle styrke det svage menighedsliv i hovedstaden. ¹²⁵

Adskillige medlemmer var enige i, at menighedslivet såvel i København som i resten af landet burde styrkes, hvis man fremover skulle undgå kirkelig uro, og derfor foreslog de en udvidelse af valgmenighedsloven. ¹²⁶

Regeringens reaktion på kirkekommissionens forslag

På grund af medlemmernes modstridende opfattelser resulterede kirkekommissionens arbejde i en række mindretalsforslag, hvis videre skæbne nu skulle afgøres af regeringen. Men regeringen var ikke indstillet på at fremskynde en ordning af de kirkelige forhold, for C. C. Hall – der den 28. maj 1870 udnævntes til kultusminister – udtalte, at de »forskjellige større og betydende Sager, som vare forhandlede i Commissionen, kunde af Regjeringen bruges til en Afgjørelse enten ad administrativ Vei ... eller ad Lovgivningsveien, uden med Nødvendighed først at have undergaaet en Forhandling der«. ¹²⁷

Disse udtalelser henviste Hall også til, da han i efteråret 1870 fremsatte forslag i landstinget om menighedernes medvirken ved præstean sættelser og om gejstlighedens aflønning. Sidstnævnte forslag, der indeholdt en kirkelig pensions- og hjælpefond på finansloven, var udarbejdet på grundlag af kirkekommissionsflertallets indstilling og bibeholdt det gældende lønssystem med tiender. Men uenighed i begge ting om kirkens ejendomsret og om brugen af de kirkelige midler betød, at begge forslag blev afvist, hvorfor Hall opgav at genfremsætte dem i den følgende rigdagssamling. ¹²⁸

Forslagene blev dog fremsat igen i efteråret 1871 af en række venstremænd, men heller ikke dette forsøg førte til noget resultat, fordi landstinget ville bevare tienden, hvorimod folketinget ønskede at afløse tienden med pengeydelse og samtidig sætte præsterne på fast løn. Hensigten var at bremse de hyppige præsteforflyttelser ved en udligning af forskellene i de gejstlige embeders indtægter samt at opføre de kirkelige indtægter og udgifter på finansloven, da folketinget mente de kirkelige indtægter tilhørte staten og ikke kirken. ¹²⁹

En anden vigtig grund til at forslagene ikke kunne gennemføres, var dog også den tiltagende strid mellem folketinget og landstinget fremkaldt af venstres kamp for parlamentarismen. Ikke engang vedtagelsen af loven om brug af kirker i marts 1872 og loven af 7. juni 1873 om

ændring af valgmenighedsloven, hvorved dennes tidsbegrænsning op-
hævedes, kunne formilde venstrefolkene, der med alle midler søgte at
vælte regeringen. Halls store imødekommenhed over for grundtvigia-
nernes krav irriterede de andre ministre så meget, at han i efteråret
1873 måtte opgive sine forhandlinger med venstre om en reform af
præsternes løn. Og efter regeringsskiftet i 1875 blev de kirkelige
spørgsmål trængt i baggrunden af langt vigtigere problemer: forsvarssa-
gen og de provisoriske finanslove.¹³⁰

Regeringens kirkepolitik 1875-80

Efter en længere regeringskrise dannede Estrup i august 1875 en ren
højre regering, hvor han selv bestred både konseilspræsident og finans-
ministeriet. Kultusminister i regeringen blev J. C. H. Fischer, der ikke
alene var ateist, men også havde levet i et uægteskabeligt forhold og
var blevet far til 3 børn. Hans udnævnelse foruroligede flere biskopper,
navnlig Martensen, der blev stærkt forbitret over Fischers bestræbelser
på at skaffe Georg Brandes ansættelse ved universitetet.¹³¹

Fischer havde i adskillige år arbejdet for en reform af gejstlighedens
løn, og i november 1875 fremsatte han forslag i landstinget til lov om
lønninger til folkekirkeens embedsmænd, som imødekom venstres øn-
ske om en ordning af alle embeders forhold. Ifølge forslaget skulle
indtægterne fra ledige embeder, midler bestyret af stiftsøvrighederne,
fæsteafgifter og tienden sammen med statens støtte til kirken indgå i et
fond til kirkelige formål på finansloven. Løn og pensioner til både
biskopper og præster skulle så udredes af dette fond. For yderligere at
føje venstre, fremlagde Fischer samtidig forslag om menighedernes
deltagelse i præstevalget.¹³²

Præstelønningsforslaget ændredes dog så meget under landstingets
behandling, at venstre afviste det i folketinget, selvom Fischer forsikre-
de at staten også fremover beholdt ejendomsretten til kirkegodset.
Desuden understregede han, at fondstanken udelukkende var fast-
holdt, fordi tinget for øjeblikket drøftede de økonomiske aspekter i
forbindelse med en reform af de kirkelige forhold i København. En
sådan reform, som Fischer støttede, skulle indeholde en omlægning af
sognegrænserne, ansættelse af flere præster og bygning af 4 kirker.
Udgifterne til denne reform skulle dækkes af midler fra fonden til
kirkelige formål, hvilket venstre modstræbende accepterede, da Fi-
scher lovede dels at inddrage Københavns magistrat i forhandlingerne
og dels at landsognenes midler ikke i større omfang skulle benyttes til
kirkebyggeri i byerne.¹³³

Venstrelederen Frede Bojsen var nu indstillet på at indgå forlig med

regeringen om præstelønningsloven, men da landstinget i foråret 1876 afviste forslaget om præstevalg og folketinget opdagede kultusministerens praksis med at beklippe visse embeder, sejrede den radikale fløj i venstre og lønningsspørgsmålet blev derfor ikke færdigbehandlet i folketinget.¹³⁴

Den manglende forligsvilje hos venstre gav Fischer et alibi for at fortsætte den praksis, som allerede var indledt af hans forgænger, med at beklippe de store embeder til fordel for de mindre. Mange gejstlige var indforstået med denne praksis, som biskop Martensen endda havde belært Fischer om var langt bedre end en lønningslov. Landstinget modsatte sig heller ikke denne midlertidige ordning, hvorimod de beklippede midler (stiftsmidler) hurtig blev et politisk stridsspørgsmål i folketinget. For da det endelig i januar 1876 gik op for venstre, at kultusministeren administrativt havde iværksat en udjævning af præstelønningerne, rejstes sagen både i finansudvalget og i folketinget. Venstre ville have en redegørelse for, hvad stiftsmidlerne skulle anvendes til, efter hvilke regler beklipningen blev foretaget, og om ministeriet var berettiget til at disponere over disse midler uden lovgivningsmagtens medvirken. Fischer svarede ikke direkte på spørgsmålene, men fremhævede, at bortset fra bispetienden, der midlertidigt var overtaget af statskassen, var statens midler til kirken ikke for tiden underlagt den lovgivende magt.¹³⁵

Dette svar var venstre ikke tilfreds med, og i november 1876 bad partiet kultusministeren om en fortegnelse over de beklippede præstekald. Da Fischer blot henviste til sit tidligere svar, ville venstre ikke længere acceptere ministerens egenrådige handlemåde, og fik nu indføjet en passus i finansloven om, at de indbetalte stiftsmidler skulle opføres på finansloven. Estrup fandt denne tilføjelse uantagelig for regeringen, og søgte på alle måder at forsvare kultusministerens administrative ordning af gejstlighedens lønningsforhold, selvom justitsministeren kort forinden havde orienteret ham om, at det nævnte anliggende kun kunne ordnes ved lov. På grund af uenighed mellem de 2 ting om denne tilføjelse endte finanslovsforhandlingerne uden resultat, hvorefter Estrup den 12. april 1877 gennemtvang den første provisoriske finanslov.

Problemerne med stiftsmidlerne blev løst i sommeren 1878, hvor den moderate fløj af venstre indgik forlig med regeringen om finansloven. Men regeringen gav også venstre en stor indrømmelse, idet finansloven indeholdt en bestemmelse, som nøje afstak grænserne for stiftsmidlernes anvendelse. Dermed anerkendte de moderate venstrefolk i realiteten beklipningen, således at Fischer i begrænset omfang kunne fortsætte med at afhjælpe de værste urimeligheder i præsternes løn. Men det

blev kirken som betalte for forliget, idet en gennemgribende ændring af præsternes lønningsform blev udskudt. Samtidig måtte Fischer opgive sin reform af de kirkelige forhold i København, da forligsaftalen udelukkede, at der kunne bruges midler til nyt kirkebyggeri.¹³⁶

Med dette forlig blev der sat en effektiv stopper for en langsigtet reformpolitik på det kirkelige område, for højre var ikke villig til endnu engang at give venstre store indrømmelser. Estrup og flere ledende højrefolk var også foruroligt over kultusministerens knæfald for venstre, og derfor afslog Fischer opfordringer fra D. G. Monrad og andre tidligere nationalliberale om at indlede forhandlinger med det moderate venstre om nedsættelse af et kirkeråd, der skulle forberede en kirkeforfatning. Nok var venstre svækket efter forliget med regeringen og optrådte mere realistisk i kirkelige spørgsmål, men Fischer mente, at forfatningssagen netop ville samle de stridende venstregrupper mod regeringen. Men i efteråret 1879 ændredes den politiske situation, idet den Berg-Hørupske gruppe – der efter valget i januar måned var blevet større end det moderate venstre – nu ville give militære indrømmelser mod at få gennemført præstelønningsloven og præstevalgsforslaget. Under forhandlingerne enedes Fischer og Berg om en lønreform og om at oprette en fond, hvorfra der skulle ydes tilskud til forskellige kirkelige formål (blandt andet nyt kirkebyggeri). Fischers forhold til ministerkollegerne forværredes imidlertid på grund af hans underhåndsforhandlinger med Berg, og den 24. august 1880 måtte han træde tilbage.¹³⁷

Nedsættelsen af Det kirkelige Råd i 1883

Som Fischers efterfølger udnævnte Estrup sin fætter J. F. Scavenius, der var en ivrig forkæmper for Københavns befæstning og modstander af forlig med venstre. Han udnævnelse genskabte sammenholdet inden for højre, men blev også modtaget med tilfredshed af biskopperne, der vidste, at Scavenius var modstander af vækkelserne.¹³⁸

Frikirkedannelsen og den kirkelige uro var også årsagen til, at han i oktober 1883 – trods voldsomme protester fra venstre – administrativt nedsatte et kirkeråd, der skulle rådgive ministeriet i kirkelige spørgsmål og desuden forberede administrative og legislative reformer. Men Scavenius håbede desuden, at rådet dels kunne dæmpe de yderliggående frihedsbevægelser, som virkede opløsende på kirken, og dels udarbejde tidssvarende reformer, der kunne afværge en sprængning af folkekirken. Rådet bestod af landets 7 biskopper, en teologisk og en juridisk professor, som alle kirkeligt og politisk var konservative.¹³⁹

Mange grundtvigske præster vendte sig skarpt imod kirkerådet, som

kun ville øge striden mellem folkekirken og de kirkelige bevægelser. Derimod indsendte flere præstekonventer takadresser, fordi regeringen opfyldte deres ønske om en kirkekommission, der kunne forberede en forfatningslov for kirken. Forfatningsspørgsmålet havde længe været diskuteret på præstekonventerne, fordi mange præster var forurolet over Indre Missions fremfærd og heller ikke billigede grundtvigianernes krav om yderligere kirkelig frihed, som de mente ville føre til folkekirkens opløsning. Præsterne huskede også stadig valgmenighedslovens tilblivelse i 1868, og de frygtede noget tilsvarende kunne ske igen med disse krav om præstefrihed, forandring af præsteløftet, indførelse af borgerligt ægteskab og ordination af ikke-teologer. Derfor enedes konventerne om at rette henvendelse til landemoderne med begæring om, at de ville anmode ministeriet om at forberede en kirkeforfatning. For præsterne savnede i deres embedsgerning støtte i en forfatning, fordi de ændrede samfundsforhold og den kirkelige udvikling havde »grebet så dybt ind i det folkekirkelige menighedsliv, at det stod i fare for en stille opløsning eller dog en ubestemmelig omdannelse«. ¹⁴⁰

Præstekonventernes henvendelse fik en blandet modtagelse på landemoderne. Kun landemodet på Fyn tilsluttede sig konventernes ønske om en endelig ordning af de kirkelige forhold, mens landemodet på Lolland-Falster støttede biskop Monrads forslag om, at kirkeministeren administrativt skulle forberede en kirkeforfatning. De øvrige landemoder mente, at landets biskopper skulle mødes »for at prøve de Ønsker, der røre sig i Menigheden, og raadslaa om de Forandringer, der maatte være at foretage i de kirkelige Love«. ¹⁴¹ Selvom landemoderne ikke direkte støttede henvendelsen fra præstekonventerne, erkendte de nødvendigheden af at genoprette den kirkelige ro. Men forventninger til at kultusministeren ville gøre noget aktivt for at skabe ro inden for kirken var ikke store. ¹⁴²

Kirkerådet behandlede på de første møder i september 1884 en henvendelse fra kultusministeret om en udvidelse af rådet, så det blev mere repræsentativt. Men da rådet ikke kunne blive enige om dette spørgsmål eller om selve forfatningssagen, hvor især lægmandsrepræsentationens omfang og kompetence diskuteredes, begyndte man i stedet at drøfte liturgiske reformer.

Efterhånden gik det op for Scavenius, at kirkerådet ikke ville nå frem til selv begrænsede kirkelige reformer. Muligheden for at tilvejebringe en kirkeforfatning administrativt, som D. G. Monrad tilrådede, fandt Scavenius urealistisk, når biskopperne var imod forandringer inden for kirken. Samtidig afviste han at forhandle med venstre om nye

kirkelove, så længe partiet saboterede forsvarssagen og konsekvent gik imod alle regeringens forslag.

Valget i 1887, som gav højre stor stemmefremgang, øgede dog forhandlingsviljen hos venstre, og i resten af samlingen blev der indgået forlig om en række lovforslag. Blandt andet loven af 1. april 1888 om ligning af bidrag til kirkerne i København, hvorved der indførtes en fælles kirkelig ligning for hele byen i stedet for den tidligere ordning med ligning på de enkelte sogne. Ifølge loven skulle de tilvejebragte midler ikke kun anvendes til vedligeholdelse af kirkerne, men også – som foreslået af Københavns præstekonvent – til opførelse af nye kirker. Hermed ville de velhavende kvarterer, der ofte var velforsynede med kirker, komme til at betale til kirkebyggeri i de fattigere kvarterer.

Loven blev dog en skuffelse, idet de lignede midler ikke gik til nyt kirkebyggeri, men derimod til tiltrængte reparationer og vedligeholdelse af eksisterende kirker. Tilskyndet af kirkelige kredse i hovedstaden nedsatte Scavenius derfor i november 1890 en kommission, der skulle undersøge kirkeforholdene i København og på Frederiksberg. Ministeriet understregede i kommissoriet, at målet var dannelsen af sogne med højst 10.000 indbyggere, som hver skulle have en kirke og to præster. Samtidig skulle kommissionen tage stilling til de økonomiske implikationer i forbindelse med sognedelingene, herunder en ændring af præsternes lønnsforhold samt afløsning af offer og accidenser.¹⁴³

Debatten om de kirkelige forhold i hovedstaden

Mens kommissionen arbejdede, skete der store omvæltninger i kultusministeriet. Scavenius blev i juli 1891 tvunget til at søge sin afsked, officielt på grund af rygter om hans bordelbesøg, men reelt fordi han var modstander af regeringens forhandlingspolitik med venstre. Til det sidste forsøgte Scavenius at overbevise sine ministerkolleger om det fornuftige i at han forblev i regeringen af hensyn til forsvarssagen, men forgæves. Biskopperne var længe loyale over for kultusministeren, men da de øjnede en chance for at få gennemført deres ønske om et departement for kirkesager i kultusministeriet, støttede de også afskedigelsen af Scavenius. Deres ønske blev også opfyldt af den nye kultusminister C. Goos, som den 1. april 1892 oprettede et særligt kirkedepartement i ministeret.¹⁴⁴

Ændringerne i kultusministeriet fik ingen betydning for Det kirkelige Råds arbejde eller for den nedsatte kommission til overvejelse af de kirkelige forhold i København og på Frederiksberg. I marts 1892 fremlagde kommissionen en fyldig betænkning, hvori et flertal udtalte sig

for sogne på 16-20.000 mennesker, som skulle betjenes af en sognepræst, en residerende kapellan og en kateket, og foreslog desuden at der oprettedes 10 nye sogne med 8 nye kirker. Mindretallet ønskede derimod sogne på højst 10-15.000 mennesker, der skulle betjenes af en sognepræst og en kateket, hvorfor de foreslog en sognedeling med oprettelse af 15 nye sogne. Da denne væsentlige forøgelse af den kirkelige betjening fik en række økonomiske konsekvenser, tilrådede kommissionen, at præster og kirkebetjente blev fastlønnede og at al offerpligt afskaffedes. Offer og accidenser skulle erstattes af faste takster for de kirkelige handlinger, og indtægterne herfra skulle så indgå i en fælles fond til supplerings af midlerne fra præste-, degne- og klokkepengerne.¹⁴⁵

På baggrund af kommissionsbetænkningen fremsatte kultusminister C. Goos i marts 1893 forslag i landstinget om ordningen af de kirkelige forhold i København. Ifølge forslaget skulle der oprettes 10 nye sogne og opføres 8 nye, større kirker, al offerpligt skulle bortfalde, præster og kirkebetjente være fastlønnede og midlerne hertil tilvejebringes ved en fælles ligning på menighedsmedlemmerne i hele kommunen. Midlerne til kirkernes vedligeholdelse og til opførelse af de nye kirker skulle skaffes ved årlige tilskud fra stat og kommune samt ved ligning på menighederne. Endelig indeholdt forslaget også et lønregulativ for præster, retningslinier vedrørende kirkernes årlige indtægter og udgifter samt nye regler for kirkernes bestyrelse. Samtidig fremlagde Goos et lignende forslag om en ordning af de kirkelige forhold på Frederiksberg, hvor der skulle oprettes 2 nye sogne og bygges 2 nye kirker.¹⁴⁶

I sin forelæggelsestale fremhævede Goos, at sigtet med forslagene var at afhjælpe den kirkelige nød i hovedstaden, således at et sogn fremover ikke fik »mere end en Befolkning af 25.000 Mennesker, der saa skulde betjenes af en Sognepræst, en residerende Kapellan og en Kateket«. Først når et sogns befolkning oversteg de fastsatte 25.000, ville ministeriet igen overveje, hvilken yderligere deling man kunne foretage. Men ministeren forudsatte, at præsterne indbyrdes kunne »fordele Virksomheden imellem sig muligvis finde det rigtigt at fordele denne Virksomhed efter lokale Hensyn, hvorved altsaa en yderligere Deling vilde opnaas uden større Udgifter«.¹⁴⁷

Selvom adskillige landstingsmedlemmer var tilfredse med forslagene, mente de at menighedens bidrag var alt for lille i forhold til statens store tilskud. For ville borgerne have nye kirker, måtte de også yde noget mere til kirkebyggeriet. Ligeledes var en klækkelig forhøjelse af betalingen for de kirkelige handlinger nødvendig, dersom præsternes

løn skulle forhøjes. Flere medlemmer kunne imidlertid ikke godtage de nye regler for kirkernes bestyrelse, fordi de »havde en vis revolutionær Tendens, der gik ud paa at nivellere bestaaende Tilstande uden at tage tilbørligt Hensyn til velerhvervede Rettigheder«. ¹⁴⁸

En af forslagets mest indædte modstandere var socialdemokraten P. Knudsen, som under debatten fastslog, at der overhovedet ikke var »nogen Trang til flere Kirkebygninger, eftersom Kirkebesøget her i Kjøbenhavn var meget svagt«. Forskellige undersøgelser havde endvidere godtgjort, at der var plads »til tre Gange saa mange Mennesker i Kirkerne i Almindelighed, som dem, der kom der«. Endelig fandt Knudsen det urimeligt, at især den fattige del af befolkningen skulle yde så meget til kirkebyggeriet, blot fordi de riges »Offerberedvillighed for Øjeblikket ikke var til Stede«. Blev forslaget derfor gennemført, mente han det ville øge misstemningen i befolkningen mod kirken og forstærke kravet om en adskillelse af stat og kirke. ¹⁴⁹

Andre medlemmer udtalte sig også for en adskillelse af stat og kirke, hvilket Goos afviste at kommentere med henvisning til, at dette spørgsmål slet ikke var til debat og heller ikke ville komme det foreløbig. Hans forslag om ordningen af de kirkelige forhold i hovedstaden blev ikke vedtaget, men henvistes i stedet til et udvalg, hvorfra det aldrig kom tilbage. ¹⁵⁰

Gejstligheden i hovedstaden havde også diskuteret forslaget, og i en skrivelse til udvalget advarede en række præster med stiftsprovst Paulli i spidsen imod forslaget, som de frygtede ville skade kirken. Præsterne var imod at gejstligheden blev fastlønnede, fordi den dermed økonomisk var »prisgivet til det politiske Parti, som tilfældig var ved Roret. Dette Parti havde Magt til at forandre Lønningerne«, og i løbet af kort tid ville man derfor få en forarmet præstestand. Forslaget om faste takster for de kirkelige handlinger fandt de også meget ukirkeligt, da det ville blive opfattet som skattetvang og som om kirken solgte sine goder til faste priser. Desuden ville faste takster navnlig ramme de fattige, idet taksterne ville blive forhøjet samtidig med, at præsterne ifølge forslaget kun i særlige tilfælde var bemyndiget til at eftergive betalingen. På den baggrund advarede præsterne mod forslaget og fremhævede, at hvis staten og kommunen ville øge sit tilskud, skulle man nok få bygget nye kirker og få forbedret præsternes økonomiske stilling. ¹⁵¹

I slutningen af marts 1893 lykkedes det dog Goos at få forlænget loven af 1. april 1888 om fælles ligning i hovedstaden, men under de videre forhandlinger forhindrede venstre, at loven kunne anvendes til

finansiering af nye kirker, fordi partiet var bange for at miste stemmer til Socialdemokratiet, der både i rigsdagen og ved kommunevalget heftigt agiterede mod offentligt støtte til kirkebyggeri.

Tiden fra 1894 til systemskiftet i 1901 var en overgangsperiode uden større politiske resultater. På det kirkelige område blev det kun til enkelte liturgiske ændringer, nogle småreformer vedrørende lønningsvæsenet og oprettelsen af et andet stiftsprovsti for Sjællands stift i 1897. Kultusminister H. V. Sthyrts forsøg på at skaffe midler til nyt kirkebyggeri i København strandede derimod, i stedet blev det Københavns Kirkefond, der uden støtte fra staten eller kommunen tog initiativ til at løse kirkeproblemerne i hovedstaden.

Kirkerådet havde fortsat sin virksomhed under de skiftende ministre, men splittelsen mellem de konservative og mere bredkirkelige medlemmer var så stor, at rådet opgav at løse kirkeforfatningsspørgsmålet og istedet koncentrerede sig om liturgiske reformer. Noget repræsentativt organ for kirken eller gejstligheden blev kirkerådet aldrig, og problemerne med at finde en fælles holdning svækkede efterhånden dets autoritet over for både kultusministeriet og gejstligheden. Da venstre kom til magten i 1901, ophævede J. C. Christensen straks kirkerådet, hvorefter han gik igang med at ordne kirkens forhold.¹⁵²

Krigsnederlaget i 1864 satte dybe spor i indenrigspolitikken. De nationalliberale måtte overgive regeringsmagten til rigsdagens konservative kræfter, hvis politiske mål var at stække folketingets magt. Dette lykkedes også med grundlovsrevisionen i 1866, der sikrede de store jordbesiddere fast flertal i landstinget. Frem til 1874 blev der vedtaget flere kirkelove, blandt andet valgmenighedsloven i 1868, som regeringen pressede igennem for at opnå grundtvigianernes støtte til en række vigtige reformforslag. Men efter 1875, hvor godsejerne under ledelse af J. B. S. Estrup dannede regering, blev de kirkelige spørgsmål trængt i baggrunden af forfatningskampen.

De provisoriske finanslove fra 1885 til 1894 førte til splittelse i venstre, og de idelige kontroverser imellem venstregrupperne betød, at de ikke var interesseret i en styrkeprøve med regeringen på et vitalt politisk spørgsmål. Forfatningslivet blev fortsat holdt i gang, men efterhånden indsnævredes regeringens handlefrihed så stærkt, at lovgivningsarbejdet næsten gik helt i stå. Selvom det lykkedes Estrup at spille de stridende venstregrupper ud mod hinanden, satte regeringens uvilje mod at give de moderate venstrefolk politiske indrømmelser dog samtidig en effektiv stopper for reformer på det kirkelige område.

Noter:

1. Holt, Paul: D. G. Monrad og den danske Kirke i 1848, i: *Teologisk Tidsskrift* 4. Rk. IX-X, Kbh. 1929, s. 1-59 (s. 7 og 5f). Skovgaard-Petersen, Vagn: *Danmarks historie* bd. 5, Kbh., s. 218 ff.
2. Jørgensen, Harald: *Statsrådets Forhandlinger 1848-1863*, bd. 1. Kbh. 1954, s. 200. Regeringens ministre udgjorde statsrådet, hvis chef var premierministeren/konseilspræsidenten. Hans opgave var at lede statsrådets forhandlinger, hvortil kongen kunne indbydes. Der var ikke angivet bestemte regler for rådets arbejde, og den samtidig førte statsrådsprotokol viser, at ministrene efter eget skøn forelagde vigtige spørgsmål, om hvis afgørelse der kunne være tvivl eller afvigende meninger.
3. C. Rothe: *Beretning om Københavns geistlige Convents Forhandlinger*. *Nyt Teologisk Tidsskrift* bd. III, Kbh. 1852, s. 227-83 (s. 238ff). Glædemark, H. J. H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, Kbh. 1948, side 141 ff. Holt, Paul: op. cit. side 32 ff. For Monrad var begrebet folkekirke ikke kun en betegnelse for den eksisterende statskirke, men angav også en kirke, der havde rod i folkets almindelige religiøse bevidsthed og som folket fremover skulle deltage i styrelsen af. Derfor var det heller ikke Monrads hensigt at opbygge en ny kirke, men derimod at bringe den bestående kirkeorganisation i overensstemmelse med de principper, som snart ville gøre sig gældende i staten.
4. C. Rothe: *Beretning om Københavns geistlige Convents Forhandlinger*. *Nyt Teologisk Tidsskrift* bd. III, Kbh. 1852, s. 227-83 (s. 240ff). Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 145 f og 164 f. Holt, Paul: op. cit. side 36 ff. Plum, Niels Munk: *Københavns Præstekonvent 1843-1943*, Kbh. 1943, side 55. Andragendet fra Københavns præstekonvent til kultusministeriet var underskrevet af H. L. Martensen, N. F. S. Grundtvig og H. N. Clausen. Præstekonventer var private sammenkomster, som byggede på frivillighed og kun undtagelsesvis var knyttet sammen af fælles religiøse og kirkelige anskuelser. I efteråret 1843 oprettedes det betydningsfulde Københavns gejstlige konvent, hvis første formand var stiftsprovst E. Tryde, der i 1853 efterfulgtes af J. H. V. Paulli. Ifølge konventets love havde alle evangeliske gejstlige i København og det teologiske fakultets medlemmer adgang til konventet, hvis formål var at drøfte anliggender vedrørende »Kirke, Skole og den gejstlige Embedsvirksomhed saavel i Almindelig som med Hensyn til København i Særdeleshed«. Plum, Niels Munk: op. cit. side 10 og 7 ff.
5. Holt, Paul: op. cit. side 38 ff. Fabricius, Knud m.fl. (red.): *Den danske Rigsdag 1849-1949*, bd. I, Kbh. 1949, side 82 f.
6. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 144 f, 174 ff og 192 ff. Holt, Paul: op. cit. side 41 f. Da Monrad ikke havde sat nogen tidsfrist for indsendelsen af svar, indløb disse i perioden fra juni 1848 til november 1849.
7. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 148 ff. Holt, Paul: op. cit. side 42 ff.
8. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 150 og 298 f. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 228 f. Kultusministeriet modtog gejstlighedens kommentarer til synodalforslaget i perioden fra 1. november 1848 til 17. november 1849, da cirkulæret af 7. oktober heller ikke indeholdt nogen tidsfrist. Monrad nåede dog inden sin fratrædelse som kultusminister at få et fingerpeg om gejstlighedens holdning, da svarene fra både det teologiske fakultet, biskop Mynster og to andre biskopper indløb inden den 16. november. Foruden Monrad trådte også Orla Lehmann, F. M. Knuth og A. F. Tscherning ud af regeringen.

9. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 195 ff og 206 ff.
10. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 156 og ff samt 154 ff.
11. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 162 og 160 ff.
12. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 173.
13. Plum, Niels Munk: op. cit. side 56.
14. Plum, Niels Munk: op. cit. side 57 ff.
15. Plum, Niels Munk: op. cit. side 56 ff.
16. Plum, Niels Munk: op. cit. side 60. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. III, Kbh. 1852, side 249 ff.
17. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 43 ff, 59 ff og 80 ff. Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, bd. I, Kbh. 1848-1849, sp. 10 ff, 198 ff, 282 ff og 576 ff. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 230 ff. Monrads grundlovsudkast er grundigt beskrevet af P. Munch i en artikel i Historisk Tidsskrift 8. Rk. IV, Kbh. 1914, side 171 ff. Monrad var medlem af den forfatningskomite, der udformede grundlovsudkastet. Komiteen fremlagde sit udkast for statsrådet den 15. juli 1848, hvorefter det gennemgik en større redigering, som navnlig Orla Lehmann forestod.
18. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 212 ff, 219 f og 563. Plum, Niels Munk: op. cit. side 60.
19. Jørgensen, Harald: Statsrådets Forhandlinger 1848-1863, bd. 2, Kbh. 1956, side 76, 109 ff og 134 f.
20. Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen bd. II, Kbh. 1849, sp. 2523.
21. Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen bd. II, Kbh. 1849, sp. 2509 f.
22. Beretning om forhandlingerne paa Rigsdagen bd. II, Kbh. 1849, sp. 1566 ff, 1597 ff, 2506 ff og 2541 ff.
23. Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen bd. II, Kbh. 1849, sp. 2560 f.
24. Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen bd. II; Kbh. 1849, sp. 3029 ff, 3053 ff, 3093 ff, 3353 ff og 3637f.
25. Espersen, Preben: Folkekirkens styrelse, Kbh. 1990, side 19 ff. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 245 ff og 265.
26. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 265 ff.
27. Espersen, Preben: op. cit. side 21 f.
28. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 252 ff.
29. Espersen, Preben: op. cit. side 19 f og 22 ff.
30. Dansk Kirketidende bd. V, Kbh. 1850, sp. 740 ff.
31. Plum, Niels Munk: op. cit. side 61 og 69 ff.
32. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. III, Kbh. 1852, side 260 ff. Blandt de ialt 30 medunderskrivere af henvendelsen til rigsdagen var hverken Mynster eller Grundtvig.
33. Dansk Kirketidende Nr. 195, Kbh. 1848-49, sp. 642, 644 og 641 ff.
34. Dansk Kirketidende Nr. 196, Kbh. 1848-49, sp. 660, 662 og 657 ff.
35. Bloch, J. Victor: Om den danske Folkekirkens Stilling, Kbh. 1849, side 14 ff.
36. Mynster, J. P.: Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark, Kbh. 1851, side 7 f og 37 ff. Spandets lovforslag fjernede al kirkelig tvang ved at tillade borgerligt ægteskab, fritog forældrene for pligten til at lade deres børn døbe og gav folk uden for de anerkendte trossamfund ret til at aflægge en højtidelig stadfæstelse i stedet for den sædvanlige ed.

37. Mynster, J. P.: op. cit. side 42 ff.
38. Birkedal, V.: *Tvang eller Frihed i Folkekirken eller udenfor?*, Odense 1851, side 7 ff.
39. Birkedal, V.: op. cit. side 36 ff.
40. Grundtvig, N. F. S.: *Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark*, i: *Danskeren* Nr. 1, 1851, side 15 f.
41. Grundtvig, N. F. S.: op. cit. side 9.
42. Grundtvig, N. F. S.: *Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark*, i: *Danskeren* Nr. 3, 1851, side 38 f.
43. Martensen, H.: *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, Kbh. 1851, side 1 ff.
44. Martensen, H.: op. cit. side 84 ff.
45. Martensen, H.: op. cit. side 88 f.
46. Martensen, H.: op. cit. side 90 ff.
47. Martensen, H.: op. cit. side 95 ff.
48. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 298 ff. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Anhang B sp. 223.
49. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Folketing sp. 3525 f.
50. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Folketing bd. II sp. 3524 ff og 3553 f.
51. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Folketing sp. 1295 ff. Om Spandets lovforslag, se note 36.
52. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Anhang A sp. 393 og Folketing sp. 1295 ff. Spandets lovforslag om trosfrihed blev ikke vedtaget i sin helhed, idet rigsdagen kun gennemførte loven om borgerlig vielse for medlemmer af ikke-anerkendte trossamfund. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Landsting sp. 3848 ff, 4077 ff og 4475 ff samt Anhang B sp. 619 ff.
53. *Rigsdagstidende* 3. Session 1851: Anhang B sp. 283 f og 297 f samt Folketing sp. 2410, 2421 ff og 2453 f. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 321 f. Den 7. december 1851 efterfulgtes Madvig af P. G. Bang, der var kultusminister indtil 3. juni 1852, hvor han afløstes af C. F. Simony.
54. *Rigsdagstidende* 4. Session 3. Samling 1852: Folketing sp. 627 f. *Rigsdagstidende* 5. Session 1853: Folketing sp. 965 ff, 981 ff og 996 ff. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 322. C. F. Simony var kun kultusminister fra 4. juni 1852 til 21. april 1853, hvor A. S. Ørsted overtog kultusministeriet.
55. *Nyt Theologisk Tidsskrift* bd. 5, Kbh. 1854, sp. 372 ff.
56. *Rigsdagstidende* 5. Session 1853: Folketing sp. 2353 f og 2562 ff. *Lovsamling* 1853-54, side 482.
57. *Betænkninger og Andragender*, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 1. Kommissionen bestod af biskopperne J. P. Mynster, G. P. Brammer og C. T. Engelstoft, professor H. L. Martensen, stiftsprovst E. Tryde, dr. teol. J. H. V. Paulli, provst P. W. Becher, sognepræst H. C. Rørdam, lic. teol. J. F. Fenger, departementschef C. M. Weis (kultusministeriet), departementsdirektør W. F. Johnsen (finansministeriet), professorerne H. N. Clausen (ikke ordineret), C. C. Hall og J. N. Madvig, assessor A. L. Casse, borgmester i Kbh. D. G. R. Bentley, major C. C. Müller og fabrikant N. T. Bonnesen (begge borgerrepræsentanter).
58. *Betænkninger og Andragender*, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 139. *Dansk Kirketidende* bd. IX,

- Kbh. 1854, sp. 64, 128, 199 f, 217, 241 og 263 f. J. P. Mynster døde den 30. januar 1854, hvorefter H. N. Clausen blev formand for kirkekommissionen. Forfatningsudvalget var på 5 medlemmer og H. N. Clausen var formand
59. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 1 ff.
 60. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 15, 5 ff og 16 ff.
 61. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 36, 29 ff, 20 ff og 37 ff. Kommissionsflertallet bestod af Bonnesen, Casse, Clausen, Fenger, Hall, Madvig, Müller, Rørdam og Tryde. Kirkerådet skulle bestå af 26 verdslige medlemmer, 18 gejstlige valgte af præsterne, samtlige biskopper samt 2 teologiske og 1 juridisk professor.
 62. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 41 ff. Kommissionsflertallet bestod af Becher, Bentley, Brammer, Engelstoft, Johnsen, Martensen og Paulli.
 63. Jørgensen, Harald: Statsrådets Forhandlinger bd. VI, Kbh. 1964, side 163. Skovgaard-Petersen, Vagn: op.cit. side 246 f og 278. Clausen, H. N.: Optegnelser om mit levned og min tids historie, Kbh. 1877, side 423 og 417 ff. Dansk biografisk Leksikon bd. 16, Kbh. 1984, side 193. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 327 ff. Selvom D. G. Monrad blev afskediget fra sit bispeembede i Nykøbing Fl. fortsatte han i folketinget. C. C. Hall var generalauditør og C. G. Andræ direktør for gradmålingen. Fællesforfatningen af 26. juli 1854 gav regler for, hvorledes fællesanliggender (finanser, militær og udenrigspolitik) for kongeriget og hertugdømmerne skulle styres. Allerede året efter afløstes fællesforfatningen af helstatsforfatningen, hvis formål var at beholde rigets forskellige dele under den danske konge og stille dem lige.
 64. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Landsting sp. 564 og 562 ff. Jørgensen, Harald: op. cit. side 245.
 65. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Anhang A sp. 625 ff.
 66. Rigsdagstidende 6. Session 1854; Anhang A sp. 629 og Landsting sp. 612, 732, 818 ff og 878.
 67. Dansk Kirketidende bd. X, Kbh. 1855, sp. 793 ff. Dansk Kirketidende bd. IX, Kbh. 1854, sp. 185 ff, 264, 337 ff, 454 ff, 471 f, 546 f, 744 ff og 806 f. Glædemark, H. J. H.: op. cit side 331 f og 339 f.
 68. Plum, Niels Munk: op. cit. side 116 f.
 69. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. 10, Kbh. 1859, side 133 ff.
 70. Dansk Kirketidende bd. XI, Kbh. 1856, sp. 4 og 11 ff. Dansk Kirketidende bd. X, Kbh. 1855, sp. 838 f.
 71. Plum, Niels Munk: op. cit. side 117 ff. Med i udvalget var Clausen, Pram Gad, Tryde, Rothe og Paulli.
 72. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. 10, Kbh. 1859, side 161.
 73. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. 10, Kbh. 1859, side 146 ff, 160 f, 162 f og 164 ff.
 74. Plum, Niels Munk: op. cit. side 120 ff. Dansk Kirketidende bd. XI, Kbh. 1856, side 143 f.
 75. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Landsting sp. 364 og Anhang A sp. 628 f og 634. Rigsdagstidende 7. Session 1855: Folketing sp. 3195 f. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Landsting sp. 152 ff. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 300 f.
 76. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Anhang A sp. 630 f.

77. Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende. København 1856, ss. 259 og 260 f. Kirketugt var et middel i menighedens hånd til at øve sjælesorg. Den udøvedes gennem ordets formaning og igennem at sakramenterne ikke uddeltes, hvor betingelserne for den rette modtagelse af dem påviselig ikke var tilstede.
78. Rigsdagstidende 9. Session: Anhang A sp. 1105 ff og 1287 f.
79. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 360 ff. Jørgensen, Alfred Th. (red.): Dansk Kirke-Stat bd. I, Kbh. 1943, side 152 ff.
80. Koch, L.: Fra Grundtvigianismens og Den indre Missions Tid 1848-1898, Kbh. 1898, side 116 f.
81. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Anhang A sp. 239 ff, Anhang B sp. 43 ff og Landsting sp. 351. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang A sp. 102 f og 1075.
82. Koch, L.: Fra Grundtvigianismens og Den indre Missions Tid 1848-1898, Kbh. 1898, side 117 f.
83. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 349 ff. Dansk Kirketidende bd. X, Kbh. 1855, side 651 ff. Landemoderne (provstemoderne) var et levn fra den katolske tid, men blev holdt i flere stifter i årene efter reformationen. Med forordningen af 1. maj 1618 blev det dog påbudt, at der i hvert stift årligt skulle holdes et provstemode, hvor biskoppen, stiftslensmanden og stiftets provster skulle deltage. Landemodet indledtes med en gudstjeneste, hvor biskoppen indsatte de i årets løb beskikkede provster i deres embede. Under de efterfølgende forhandlinger blev de love, anordninger, ministerielle skrivelser m.v. af betydning for stiftet fremlagt, ligesom de under landemodet henhørende regnskaber blev gennemgået. Derefter drøftede landemodet kirkelige anliggender, som enten de enkelte medlemmer eller regeringen forelagde.
84. Rigsdagstidende 7. Session 1855: Folketing sp. 3196 f. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2603.
85. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Landsting sp. 152 ff. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 355 f.
86. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Landsting sp. 147 f. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 1066 f.
87. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 6 og Anhang A sp. 61 ff. Clausen, H. N.: Optegnelser om mit levned og min tids historie, Kbh. 1877, side 444 ff.
88. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 262 ff samt sp. 311 og 313. Clausen, H. N.: op. cit. side 446 f. Udvalget bestod af J. V. Bloch, H. N. Clausen, J. N. Madvig, O. Lehmann, etatsråd T. C. Dahl og A. Tang samt gårdejer M. A. Møller.
89. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang B sp. 321 ff og 326 ff. De eneste ændringer i forslaget var, at kongen ikke alene, men sammen med kirkerådet skulle have den lovgivende magt i rent kirkelige sager. Valget af de verdslige valgmænd skulle foretages af menighedsmedlemmerne og ikke af menighedsrådene, ligesom valgene skulle gælde i 6 og ikke i 9 år.
90. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang B sp. 329 ff.
91. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang B sp. 333 ff og 340 ff. Ifølge Blochs forslag skulle landemoderne bestå af biskoppen som formand, provsterne og repræsentanter for menighedsrådene.
92. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 1095 ff, 1189 ff og 1262 samt Anhang A sp. 1317 ff og Folketing sp. 652. Rigsdagstidende 110. Session 11858: Anhang A sp. 589 ff.

93. Clausen, H. N.: op. cit. side 446 f.
94. Rigsdagstidende 10. Session: Folketing sp. 609-816 og 821-876.
95. Jørgensen, Harald: Statsrådets Forhandlinger bd. VII, Kbh. 1966, side 456. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605. Evangelisk Ugeskrift Nr. 39-40, Kbh. 1859, side 212.
96. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605. Evangelisk Ugeskrift Nr. 39-40, Kbh. 1859, side 201 ff. Kirkerådet skulle bestå af kongerigets 7 biskopper, 4 kongevalgte medlemmer, 2 medlemmer valgt af landstinget og 2 af folketinget, 1 medlem af det teologiske og 1 af det juridiske fakultet samt 18 gejstlige og 25 lægmænd stiftsvis valgt af menighedsrådene.
97. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605 og 2606. Evangelisk Ugeskrift Nr. 39-40, Kbh. 1859, side 212 ff.
98. Plum, Niels Munk: op. cit. side 125 f.
99. Evangelisk Ugeskrift 2. Hæfte, Kbh. 1861, side 41 ff. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605 og 2606. Glædemark, H. J. H.: side 405 ff.
100. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 179 ff.
101. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 185 ff.
102. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 18, 171 ff og 229 samt Anhang A sp. 1203 ff. Udvalget bestod af M. Møller, C. C. Brockdorff, H. R. Carlsen, G. Strøm, H. N. Clausen, F. Nielsen, V. Poulsen og C. Hansen.
103. Rigsdagstidende 12. Session 1869: Anhang B. sp. 355 ff. Flertallet bestod af H. R. Carlsen, C. Hansen, V. Poulsen og G. Strøm.
104. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang B. sp. 357 f. Mindretallet bestod af C. C. Brockdorff, H. N. Clausen og F. Nielsen.
105. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang B. sp. 359 ff og 367 ff.
106. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 1862 f.
107. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang A. sp. 1833 ff, Landsting sp. 1883 og Folketing sp. 4720.
108. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Folketing sp. 4720 ff, 4813 f og 4818. Fabricius, Knud m.fl. (red.): Den danske Rigsdags 1849-1949 bd. I, Kbh. 1949, side 290 f. Udvalget bestod af C. Petersen, P. F. Hammerich, L. D. Hass, S. Høgsbro, H. Hage, J. A. Hansen, J. Jensen, N. Kraiberg og G. Winther.
109. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang B. sp. 817 ff. Flertallet bestod af Hammerich, Høgsbro, Jensen, Kraiberg, Petersen og Wither. Mindretallet af Hansen og Hage.
110. Rigsdagstidende 11. Session 1859: Folketing sp. 3100 ff. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang A sp. 45 ff og 1265 ff. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 307.
111. Rigsdagstidende 12. Session: Folketing sp. 2320 f og Anhang B. sp. 73 ff. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Folketing sp. 93 ff, 104 ff, 115 f, 126 ff og 139 ff.
112. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Folketing sp. 2304; Landsting sp. 230 og sp. 872 samt Anhang B. sp. 317 ff og 325 ff.
113. Rigsdagstidende 13. Session 1861: Landsting sp. 25 ff, 163 ff, 190, 751 ff, 1240 ff, 1391 ff og 1405; Anhang A. sp. 729 ff samt Anhang B. sp. 309 ff. Rigsdagstidende 14. Session 1862: Anhang A. sp. 737 ff; Folketing sp. 517 ff og Anhang B. sp. 587 ff.
114. Rigsdagstidende 13. Session 1861: Folketing sp. 1231 ff, 1603 ff, 3854 ff og 4331 ff; Anhang A. sp. 1083 f og 11467 f samt Anhang B. sp. 393 ff. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2607. Anordningen af 2. oktober 1862 gav sognebåndsløserne tilladelse til dåb, vielse, ligtale og gravtale samt efter indhentet aftale også altergang i egen

- sognekirke. Når biskopperne foretrak en anordning fremfor en lov, var det fordi en anordning kunne ændres administrativt uden rigsdagens medvirken.
115. Fabricius, Knud m.fl. (red.): Den danske Rigsdag 1849-1949, bd. II, Kbh. 1951, side 44. Friis, Aage m.fl. (red.): Schultz Danmarkshistorie bd. V, Kbh. 1941-43, side 229 f. Rigsdagstidende Samling 1866-67: Folketing sp. 428, 430 ff, 890 ff, 2119 ff og 2513 ff; Landsting sp. 298, 1885 ff, 2543 ff og 2576; Anhang A. sp. 1137 f og 1573 f samt Anhang B. sp. 139 ff og 883 ff.
 116. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2608. Dansk Kirketidende 1867, sp. 301 ff.
 117. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 44 f. Fink, Troels: Estruptidens politiske historie 1875-1894, bd. I, Odense 1986, side 10 ff. Jørgensen, Harald: Statsrådets forhandlinger bd. XI, Kbh. 1974, side 183 ff. Holmgaard, Otto: Peter Christian Kierkegaard, Kbh. 1953, side 112 ff.
 118. Rigsdagstidende Samling 1867-68: Folketing sp. 33 ff, 1291 ff og 5813 ff; Landsting sp. 1229, 1367 ff og 2914 ff; Tillæg A. sp. 339 ff og 2941 ff samt Tillæg B. sp. 99 ff, 905 ff og 1007 ff. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 45 f.
 119. Rigsdagstidende Samling 1867-68: Landsting sp. 2914 ff. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 449 f.
 120. Clausen, H. N.: op. cit. side 528. Rigsdagstidende Samling 1867-68: Folketing sp. 3779-3857; Tillæg A. Sp. 149 f og 2665 ff samt Tillæg B. sp. 669 f. Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveelse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, Kbh. 1870, side 3 (herefter Beretning).
 121. Beretning, side 3 f og 714 f.
 122. Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveelse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, Kbh. 1870, side 7 ff, 16 ff og 26 ff (herefter Betænkning). Beretning, side 665 f og 736 ff. Flertallet bestod af biskopperne Bindesbøll, Kierkegaard og Martensen, professor Clausen, Langhoff og Schurmann, stiftsprovst Boesen, landstingsmedlemmerne Hall, Liebe, Madvig og Ploug samt folketingsmedlemmerne Brix, Casse og Klein.
 123. Beretning, side 673 ff og 733 ff. Det ene mindretal bestod af folketingsmedlemmerne Carlsen, J. A. Hansen og Høgsbro samt landstingsmedlem Rasmussen. Det andet mindretal af pastor Brandt og folketingsmedlem Termansen.
 124. Beretning, side 771 og 39, 207 ff, 264, 740 ff, 768 ff.
 125. Beretning, side 86 og 69 ff, 200 f, 623 ff, 647 ff, 681 ff, 768 ff.
 126. Beretning, side 147 ff, 193 ff, 238 ff, 551 ff og 799 ff. Betænkning, side 98 ff og 141 ff.
 127. Beretning, side 711. Rerup, Lorenz: Danmarks historie bd. 6, Kbh. 1989, side 347 og 185 ff.
 128. Rigsdagstidende Samling 1870-71: Folketing sp. 46, 51 ff, 491 ff, 4138 og 7148 f; Landsting sp. 1242 ff, 2660 ff, 3056 og 6621 ff; Tillæg A. sp. 1219 ff og Tillæg C. sp. 341 ff og 801 ff. Rigsdagstidende Samling 1871-72: Folketing sp. 515 og 518 f.
 129. Rigsdagstidende Samling 1871-72: Folketing sp. 76 ff, 572 ff, 1151 ff og 1263 ff; Landsting sp. 1108 og 3413 ff; Tillæg A. sp. 2013 ff og 2025 ff; Tillæg C sp. 207 ff og 1131 ff samt Tillæg C. sp. 57 ff og 199 ff. Rigsdagstidende Samling 1872-73: Folketing sp. 115, 1501 ff, 2020 ff og 3612 ff samt Tillæg A. sp. 1917 ff.
 130. Rerup, Lorenz: op. cit. side 192 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 254 ff. Fink, Troels: op. cit. side 34, 55 ff og 90 ff. Ifølge loven af 1872 om brugen af kirker fik sogneflertallet ret til gudstjeneste i sognekirken ved en anden end sognepræsten,

- mindretallet skulle have hans samtykke, og sognebåndsløsere kunne nu få kirkelige handlinger udført i deres sognekirke ved den af dem valgte præst.
131. Fink, Troels: op. cit. side 15, 81 og 83 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 275 f. Dansk biografisk Leksikon bd. 4, Kbh. 1980, side 418 f.
 132. Rigsdagstidende Samling 1875-76: Tillæg A. sp. 1533 ff og 1551 ff.
 133. Rigsdagstidende Samling 1875-76: Folketing sp. 83 ff og 111 ff samt Landsting sp. 177. Trock, Carl: Fischers kirkepolitik 1875-1880, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1980, side 168 ff.
 134. Trock, Carl: op. cit. side 170 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 279 ff.
 135. Fink, Troels: op. cit. side 132 f. Trock, Carl: Fischers kirkepolitik (II), i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1981, side 81 ff. Rigsdagstidende Samling 1876-77: Folketing sp. 2321 ff og 2431 ff.
 136. Rigsdagstidende Samling 1876-77: Tillæg B. sp. 199 ff. Rigsdagstidende Samling 1877-78: Folketing sp. 1495 ff og 1543 f samt Landsting sp. 816. Fink, Troels: op. cit. side 133 f. Trock, Carl: op. cit. side 84 ff.
 137. Fink, Troels: op. cit. side 166 ff, 187 f, 199f og 204 ff. Trock, Carl: op. cit. side 90 ff. Trock, Carl: Monrads sidste indsats for kirkeforfatning, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1975, side 151.
 138. Fink, Troels: op. cit. side 209 f. Henrichsen, Erik: Mændene fra Forfatningskampen bd. I, Kbh. 1913-14, side 167 ff.
 139. Fink; Troels: Estruptidens politiske historie 1875-1894 bd. II, Odense 1986, side 36 ff. Trock, Carl: Monrads sidste indsats for kirkeforfatning, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1975, side 154 ff.
 140. Trock, Carl: Om Det kirkelige Raads tilblivelse. En undersøgelse af forhandlingerne i præstekonventerne 1881-83, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1971, side 171 og 157 ff. Dansk Kirketidende 1881, side 677; Dansk Kirketidende 1882, side 497 ff og 529 f samt Dansk Kirketidende 1883, side 177 ff, 350 f, 618 ff og 873 f.
 141. Trock, Carl: Om Det kirkelige Raads tilblivelse. En undersøgelse vedrørende forhandlingerne på landemoderne 1883, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1972, side 194 og 189 ff.
 142. Trock, Carl: op. cit. side 197.
 143. Trock, Carl: Monrads sidste indsats for kirkeforfatning, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1975, side 138 ff. Fink, Troels: op. cit. side 73, 81 f og 97 ff. Rigsdagstidende 1887-88, Tillæg A sp. 2883 ff samt Tillæg C sp. 433 f og sp. 755. Trock, Carl: Kampen om Københavns kirke, i: Kirkens Verden, Kbh. 1961, side 3 ff. Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 18. November 1890 nedsatte Kommission til Overvejelse af de kirkelige Forhold i København og i Frederiksberg Sogn, Kbh. 1892, side 1 ff. Plum, Niels Munk: op. cit., side 134 ff. Med i kommissionen var stiftsprovst P. C. Rothe, provst T. Skat Rørdam, pastor P. R. Volf, borgmester H. N. Hansen, assessor F. Larsen og professor H. Westergaard.
 144. Fink, Troels: op. cit. side 202 ff og 213 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit., side 357 ff. Trock, Carl: Jacob Scavenius om sin politik, i: Jyske Samlinger ny rk. bd. IV, Århus 1957-58, side 294 ff. Petersen, Niels: Kultusministeriet. Organisation og arkiv, Kbh. 1984 side 97 ff. Lindhardt, P. G.: Kirke, stat og borgerlig moral, i: Jyske Samlinger ny rk. bd. IV, Århus 1957-58, side 97 ff.
 145. Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 18. November 1890 nedsatte Kommission til Overvejelse af de kirkelige Forhold i København og i Frederiksberg Sogn, Kbh. 1892, side 16 ff, 26 ff, 39 ff, 54 ff og 83 ff.

146. Rigsdagstidende 1892-93, tillæg A sp. 3395 ff og 3405 ff.
147. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1256 og 1243 ff.
148. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1697 og 1695 f.
149. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1730 f og 1729.
150. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1731 ff, 1759 og 1763.
151. Vor Frue Provstis arkiv: diverse indberetninger 1892-1915.
152. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 364 ff og 371 ff. Rigsdagstidende 1892-93, tillæg A sp. 3389 f; Landsting sp. 1171 ff, 1231 ff og 1494 ff samt Tillæg C. sp. 757 f. Petersen, Niels: op. cit. side 188. Dansk biografisk Leksikon bd. 14, Kbh. 1983, side 109 f.

Summary

The article presents and discusses the question of church government in Denmark from 1848 to 1901. In Denmark's first democratic Constitution, the »Basic Law of the Realm of Denmark of June 5th 1849, the religious rights of the citizens were codified, and the state-church of absolutism was replaced by a Folkekirke, a People's Church. The bonds between state and church were, however, upheld, as the Constitution did not stipulate anything about the organisation of Church affairs. It had been the intention of the men behind the Constitution that the Church as an organism in its own right was at a later stage to have its own representative government with the task of regulating the internal affairs of the Church as well as its relations to the State.

This was, however, not how things came to be. Clergy as well as politicians were deeply divided over the question of church government. Bishop Mynster and his followers wanted to keep the state-church. The High Church people, headed by professor H. L. Martensen, strove to develop historical institutions such as diocesan conferences and their assistant institutions, in order to make a constitution grow from the roots, whereas the theological professor H. N. Clausen and the Liberals wanted a more independent-like church government.

In Parliament also, it proved impossible to reach agreement, as politicians with sympathy for the claims of the peasants, as well as Grundtvigian (Broad Church) members, and several National Liberals were opposed to a form of church government which would curtail the influence of Parliament on ecclesiastical legislation. They believed not only that Parliament had a constitutional right to legislate in church matters, but also that Parliament was best suited to represent the national Church. The National Liberals, who occupied seats in the changing governments between 1848 and 1864, therefore chose to solve church

problems by *ad hoc* legislation to regulate external matters, and by Royal decrees as far as internal ones were concerned.

After the war of 1864 the National Liberals, who were landed with the responsibility for the defeat, had to cede power to conservative forces who in 1866 reached an agreement with the representatives of the small farmers on a revision of the Constitution. The new Constitution secured a permanent majority for the big land-owners in the Upper House of Parliament, but limited the political influence of the small farmers. These, in reaction to this development, found a new ally in the Venstre party which, in addition to Parliamentary government responsible to the Lower House, also demanded both more freedom for the Church and continued Parliamentary influence on church affairs.

Up till 1874 several church acts were passed in Parliament, among which was the Act legalizing congregations formed by the voluntary union of a certain number of members of the Established Church. This measure was forced through by the Government in order to win the support of the Grundtvigians for a number of important reforms of domestic policies. Shortly after the passing of this Act a Church Commission was convened to consider a representative Church Constitution, but the Grundtvigians in Parliament obstructed the Constitution Bill introduced by the majority of this commission. After 1875, the year in which the big land-owners led by J. B. S. Estrup formed a government, church matters were overshadowed by the constitutional struggle. Thus church legislation was very scarce during the years from 1875 to 1901; and the Ministry of Culture consequently was able to play a dominant role in church administration.

When in 1883 the Government administratively set up the Church Council, consisting of the bishops, a professor of theology, and a professor of law, many members of the clergy hoped for greater freedom for the Church in its relation to the State and an opportunity to lay the foundation for a Church Constitution. But the Church Council never became truly representative, and the problems of finding a united stand gradually weakened its authority both with the Ministry and with the clergy. The Council therefore soon gave up solving the church government problem and concentrated instead on liturgical reforms. Shortly after Venstre's coming to power in 1901, J. C. Christensen abolished the Council and set to work on church affairs.